

III. זה היה מעשה ו-

- א. "נטל את החבית וזרקה לבור. זה היה מעשה והכשירו" (ע"ז ד, י).
 ב. "נפל לבור ועלה... או שהיה מטפח על פי חבית מרותחת. כל אילו היה מעשה ואמרו ימכר" (ע"ז ד, י - כי"פ).²¹⁵

תבנית זו מצויה שלוש פעמים במשנה ופעמיים בתוספתא.

IV. היה מעשה בצ"ש ו-

- א. "אבל אם ירצה ישרא' להוציאו אין מניחו עד שיתן לו את מעותיו. זה היה מעשה בבית שאן ואסרו חכמ" (ע"ז ד, יב).
 ב. "אמר ר' יהודה: זה היה מעשה בתנור כפר סוגנא והיה רבן גמליאל מטמא וחכמים מטהרין" (תוס' כלים ב"ק ד, ד).

תבנית זו מצויה פעמיים במשנה ו-12 פעמים בתוספתא.

טבלת סיכום

	משנה	תוספתא	ספרי	ספרא	מכילתא	בבלי
1	מעשה ש-	24	25	4	1	31
	מעשה בצ"ש ש-	56	138	16	4	300
2	מעשה ו-	3	8 (10)	2	-	60
	מעשה בצ"ש ו-	1	1 (5)	-	-	10
3	מעשה היה ש-	-	-	1	-	1
	וכבר היה מעשה ש-	-	-	1	-	-
	שכבר היה מעשה	-	2	-	-	-
	בצ"ש ש-	-	-	-	-	-
4	מעשה היה ו-	4	-	-	-	13
	מעשה היה בצ"ש ו-	2	2	-	-	-
	זה היה מעשה ו-	3	2	-	-	-
	זה היה מעשה בצ"ש ו-	2	12	-	-	-

ג. הדיון בתבניות

1. מעשה ב-צ"ש

בי"ת זו מה טיבה? מתברר, שהיא משמשת במשמעות "בעניין", "על אודות", אך הראיות שבידי לשימוש זה במבנים תחביריים אחרים קלושות. הנה מה שהעליתי: "אמ' ר' יוסה מעשה בא לפני ר' עקיבא בחמשים אגודות שלירק שנפלה אחת מהן"

215 בכי"ק: "כל אילו מעשה ואמרו", אבל יד שניה תיקנה: "בכל אילו היה מעשה ואמרו".

(תר' ד, יג); "מעשה בא לפני רבי באדם אחד שהיה מסיח לפי תומו" (כת' כז ע"ב); "מעשה שעירע בתלמיד אחד שהורה הלכה בפני ר' אליעזר רבו" (ספרא, קצה).²¹⁶ בדוגמה האחרונה הבי"ת מוצרכת על ידי הפועל "אירע": "וכך נמצא שמא יערע בו פסול" (תוס' פסח' ה, א); "שמא דבר עתיד לערע בישראל" (רשב"י, מהדורת אפשטיין-מלמד, 126).

בי"ת זו מובנת כשהיא פותחת צ"ש שהוא תיאור מקום או תיאור זמן ("מעשה בימי ר' חלפתה", "מעשה בציידן"). האם מותרים אנו לשער, שכך החל שימושה, ומכאן היא עברה גם לצ"ש שהוא בעל תפקיד אחר: נושא ("מעשה באחד שעשה"); מושא ("מעשה באחד שמצאוהו") ועוד.

אין להתעלם ששימוש זה קיים בארמית היהודית הארץ-ישראלית, כגון: "הוה עובדא בתרין גוברין דהוון... (וי"ר כב, ד); "עובדא הוה בחדא איתה דילדה בלילה" (בר"ר לו, 335). ובארמית הבבלית, כגון: "והוה עובדא בפנויה ואכשר" (יב' מה ע"ב); "בדידי הוה עובדה" (עיר' ו ע"ב). ועל דרך זו נאמר בעברית: "בי היה המעשה פעם אחת" (בר"ר יא).

2. מעשה ש + פסוק

משפטים בתבנית זו הם חד-איבריים: "מעשה" הוא הגרעין, והפסוק הוא פסוקית התוכן שלו.²¹⁷ א' כשר, שהקדיש מאמר ארוך לשאלה "האם לכל פסוק יש חוטר ביצועי עמוק?"²¹⁸ בחן גם את הצירוף שלנו בהשוואה לשבועה ש...; קונם ש...), והציע שלושה הסברים. אנו ננסה לבסס את ההסבר השני שלו: משפט קיומי שהפרדיקט שלו "היה" נשל: *היה מעשה ש... < מעשה ש...

רק מאמר אחד יש בידינו, שבו נמצא המבנה המלא: "מעשה היה שרחלים נושכים וממיתים" (ס"ד שכא, 369).

כיצד נסביר את נשילת הפועל הראשי "היה"? נראה לי, שהסברו של ש' קוגוט סביר: "מעשה" נתפסה כמכילה אלמנט של זמן (עבר!).²¹⁹ ושמא זהו הסבר מדוע אחר "כבר" נתקיים הפועל "היה": "וכבר היה מעשה ש..." "שכבר היה מעשה בצ"ש ש...", כמו בסביבות תחביריות אחרות שלעולם יבוא אחרי "כבר" פועל נטוי בעבר.²²⁰ גם בביטוי המקשר לחלק הקודם שבמשנה נתקיים הפועל "היה": "זה היה מעשה (בצ"ש) ו..."

216 ובבבלי: "מעשה ואירע הדבר בבת אחותי כלה ובא מעשה לפני" (ב"ב קלא ע"ב).

217 על פסוקי התוכן בכלל ועל התבנית שלנו בפרט ראה בהרחבה במונוגרפיה של ש' קוגוט, פסוקי התוכן.

218 ספר זיכרון לחנוך ילון, רמת גן תשל"ד, עמ' 164-210.

219 פסוקי התוכן, עמ' 32.

220 ואשר לחריג שבדפוסים (גיט' ד, ה: "שכבר חציו בן חורין שכבר חציו עבד") – כי"ק וכי"פ אינם גורסים תיבת "כבר".

3. מעשה ו + פסוק

א' כשר בחן שני הסברים למבנה הזה ודחה אותם. הסברו השלישי, המובא בשם י' אבינרי וא' בנדויד, הניח את דעתו, אך לא מצא לו ראיה בספרות.²²¹ והרי ההסבר: השי"ן והוי"ו בתבניות האלה (מעשה ש-, מעשה ו-) שוות בתפקידן התחבירי. וראה על זה בהמשך דברינו. ש' קוגוט משחזר גם כאן: *מעשה היה ו- < מעשה ו-, אלא שכאן, לדעתו, יש משפט חד-איברי קיומי, ואליו מחובר משפט נוסף.²²² ונראה לי, שיש בידי די חומר לבסס את ההסבר האחרון של א' כשר.

ובכן, אני מבקש לטעון, שהתבניות "מעשה ש- פסוק" ו"מעשה ו- פסוק" שוות בתפקודן. בשתייהן יש פסוק תוכן (ולא משפטים מחוברים). אחלק את ראיותיי לשלושה סעיפים:

I. בירור טקסטואלי בתבניות שלנו

כבר כתבנו לעיל (פרק ב, סעיף 2א), שבשליש מההיקריות של התבנית "מעשה ו+פסוק חלוקות הנוסחאות. והחלוקה ברורה: אבות הטקסטים של המשנה גורסים "מעשה ש", והדפוסים מרבים ב"מעשה ו-". ואפשר שההסבר פשוט: "מעשה ו" מצוי בתלמוד הבבלי (60 פעמים), ומשם הוא חדר לדפוסים המשנה. הנה הדוגמות מן המשנה:

א. "מעשה והביאו לו לרבן יוחנן בן זכאי לטעום את התבשיל" (סוכה ב, ה) – כך בדפוסים ובבבלי (יומא עט ע"א), אך כל כתבי היד (וכן באוטוגרף של הרמב"ם): "שהביאו".

ב. "מעשה וילדה כלתו של שמאי הזקן ופיחת את המעזיבה" (סוכה ב, ח) – כך בדפוסים ובבבלי (סוכה כח ע"ב; יב' טו ע"א), אך בכל כתבי היד: "שילדה".

ג. "ומעשה ושאלו את ר' טרפון עליה" (ביצה ג, ה) – כך בדפוסים, אך בכל כתבי היד: "ששאלו".

ד. "ומעשה ובדק בן זכאי בעוקצי תאנים" (סנה' ה, ב) – כך בדפוסים ובכ"פ ובבבלי (חמש פעמים: בסנה' ט ע"ב ועוד), אך בכ"ק, בכ"ל ובאוטוגרף של הרמב"ם: "שבדק".

ה. וכן גורסים מקצת הדפוסים בברכ' א, א: "מעשה ובאו בניו מבית המשתה". וכן במשניות שבבבלי.

משנתנו "מעשה שעמדו קינים בירושלים בדינרי זהב" (כר' א, ז) מובאת בבבלי כברייתא: "דתניא מעשה ועמדו קינים" (ב"ב קסו ע"א).

וכנגד התוספתא שלנו "ומעשה שמת אלכסא בלוד" (חג' ב, יג) מביא הבבלי: "והאיתמר מעשה ומת אלכסא בלוד" (חג' יח ע"א).

221 פסוקי התוכן, עמ' 208.

222 פסוקי התוכן, עמ' 36-37.

II. מעשה בצ"ש ו-

אף כאן המצב בכתבי היד דומה לתבנית הקודמת. מספר הדוגמות מועט, ובמחציתן אפשר לקבוע עדיפות לגרסה "מעשה בצ"ש-". ראה פרטים לעיל.

III. "מעשה היה ו-"

העובדה, שבכל התבניות המכילות "היה" כמעט שלא נמצאו חילופי נוסחאות בעניין וי"ו מעידה, שתבניות אלו מקוריות ושונות במהותן מן התבנית הנידונה.

IV. חילופי וי"ו-שי"ן בסביבות תחביריות אחרות

א' אונא פרסם מאמר, שכותרתו "וי"ו ושי"ן מתחלפים במשנה".²²³ דליתי מתוכו מבחר מובאות מהמשנה, והשלמתי את הבדיקה בשלושה כתבי יד:

א. "הרי אלו נאמנים ואין נאמן אדם על ידי עצמו" (כת' ב, ט). בכי"ק, בכי"ל, בכי"פ ובירושלמי: "שאין".

ב. "מפני שהוא מתחייב בנפשו שמיתתו בידי בית דין וכל מתחייב בנפשו" (כת' ג, ה). בכי"ק, בכי"פ ובכי"ל: "שכל".

ג. "לא תמכור ואם מכרה ונתנה בטל" (כת' ח, ב). בכי"ק, בכי"פ, בכי"ל וברמב"ם: "שאם".

ד. "שהתנה על מה שכתוב בתורה וכל המתנה" (כת' ט, א). כך בדפוסים ובכי"פ, אבל בכי"ק ובכי"ל: "שכל".

ה. "הורו בית דין וידע אחד מהם שטעו או תלמיד והוא ראוי להוראה והלך ועשה על פיהם" (הור' א, א). בכי"ק (בגיליון), בכי"פ ובכי"ל: "שהוא"; ברמב"ם: "שראוי".

ו. "אבל פיקח ונתחרש וחזר ונתפקח, פתוח ונסתמא וחזר ונתפתח, שפוי ונשתטה וחזר ונשתפה כשר" (גיט' ב, ו). כך בדפוסים ובכי"ל. בכי"ק: "ונתחרש... שניסתמא... ונישתטה". ובכן, רק התוספת שבגליון סוטה. בכי"פ: "שנתחרש... שנסתמא... שנשתטה". ושמא נגדרו הגורסים וי"וין אחרי הרישא (חרש והגדיל, סומא ונתפתח, שוטה ונשתפה)?

כמה חוקרים פירשו פסוקים אחדים במקרא ומאמרים רבים בספרות חז"ל על יסוד ההנחה, שהוי"ו שבהם אינה וי"ו החיבור וכיו"ב אלא וי"ו השעבוד, ממש כשי"ן. וגם היפוכו של דבר נמצא להם: שי"ן שאינה משעבדת אלא מחברת עניין לעניין.²²⁴ אין לי ספק, שבדיקת המאמרים האלה באבות הטקסטים תעלה חילופי נוסחאות לפחות בכמה מן המקרים. הנה דוגמה משל י' הירשברג:²²⁵ "אבל בשיורי עירוב כל שהוא. ולא אמרו

223 י' אונא, סיני, מד (תש"ם), עמ' קה-קיח. המאמר מביא חילופי נוסחאות גם לכמה מהדוגמות של "מעשה ו" (שבמשנה).

224 ראה מאמרו הנ"ל של י' אונא. וראה י' הירשברג, פרדס הלשון, ניו יורק תש"י, עמ' 21-143.

225 הירשברג, פרדס הלשון, עמ' 136. [היכן?]

לערב בחצירות אלא כדי לשכח את התינוקות" (עיר' ז, ט). הוא מציין שה"פני משה" לירושלמי והרמב"ם מפרשים: "שלא אמרו".

ומה מלמדים כתבי היד? "ולא" נמצאת בדפוסים (לרבות דפוס ראשון), אבל כי"ק, כי"פ וכי"ל ועוד גורסים: "לא". כי"א לבבלי גורס: "שלא".

אפשטיין כותב:²²⁶ "ש", שבא כמה פעמים לא כנתינת טעם אלא כעניין לעצמו נטשטש בנוסחאות והוגה, אלא שכמה מהם נשרדו עוד בכ"י ואצל הראשונים, והוא מביא דוגמה זו: "מודים בשאר כל האדם שזכו לו מעותיו שאין מערבין לו לאדם אלא מדעתו" (עיר' ז, יא). והרא"ש כותב: "דמילתא באנפי נפשה היא... וה"ק: ואין מערבין לו"²²⁷. ובדרך זו יש שפירשו את הביטוי "שכן מצינו" לא כנותן טעם לנאמר במשנה אלא כמסייע לנאמר.²²⁸

V. ההקשר הענייני והתחבירי

מבדיקת המאמרים שהובאו לעיל ("מעשה ו-") בהקשר הענייני והתחבירי הרחב עולה, שהם דומים לאחיהם שבתבנית "מעשה ש-". ושונים מהמאמרים שבתבנית "מעשה היה ו-". בראשונים אפשר למצוא את התוכן של המעשה בפסוק הנלווה, ואילו באחרונים אפשר לשחזרו רק על פי מה שהובא קודם לכן, שכן ההמשך מדבר על התוצאה או על התגובה, פסוק הלכה וכיו"ב: "ובא מעשה לפני..."; "והודה ר' נחמיה כ..."; "ושחטוהו בערבי פסחים".

4. מעשה היה ש+פסוק

5. לתבנית זו היקרות אחת בלבד (ראה לעיל), וגם בתלמוד הבבלי מצאתי דוגמה יחידה: "מעשה היה ששתו ממנו תשעה ולא מתו" (ע"ז ל ע"ב). מצד המבנה הבסיסי שותפות לה גם הדוגמות שבתבנית "וכבר\שכבר היה מעשה ש-".

6. מעשה היה ו+פסוק

תבנית זו וחברותיה (מעשה היה בצ"ש ו-; זה היה מעשה בצ"ש ו-) משקפות שני פסוקים מחוברים.

7. מעשה כש+פסוק

כאן החילוף הוא בין "ש-" שבאבות הטקסטים ובין "כש-" המצוי פעם אחת או פעמיים באחד מכתבי היד של המשנה. ברי לי, שאין "כש-" מקורי, ואין לי ספק,

226 מבוא, עמ' 1064.

227 אפשטיין סבור, שבדוגמה זו ובאחרות השי"ן ניתקה עם המאמר כלשונו ממקום אחר, ושם היא שימשה כמקשרת לעניין שלפניו, ראה מבוא, עמ' 653.

228 וכך מעיר בעל "מלאכת שלמה" לער' ג, ה: "יש גורסין וכן מצינו וכן בער', דף טו, א". ראה י' אונא, סיני, מד (תש"ם), עמ' קיד-קטו.

שהשי"ן המצויה במבנים הנידונים (מעשה ש-) אינה משעבדת משפט זמן אלא משפט תוכן.

חילופי ש-\כש נמצאו גם במבנים תחביריים אחרים במשנה, למשל: "וכשנפטרין מלפניך יהיו בעיניך כצדיקים שקיבלו עליהן את הדין" (אב' א, ח) – כך באבות הטקסטים, אך בסידורים ובדפוסים המשנה מצינו: "כשקיבלו". וכבר בירדתי במקום אחר את הנוסח וקבעתי שאין "ש-" משעבדת במאמר זה משפט זמן אלא משפט סיבה.²²⁹ מ' בר-אשר פרסם רשימה של דוגמות מן המשנה, שבהן "ש-" משעבדת, לדעתו, משפט זמן.²³⁰ וחיה נתן הוסיפה חומר מן התוספתא,²³¹ וראויה סוגיה זו להידון בהרחבה לגופה.²³²

ד. סיכום

נראה לי, שכל התבניות שנידונו לעיל נשתלשלו משני טיפוסים עיקריים:

1. מעשה היה ש+פסוק: מבנה זה מורכב משני משפטים. "מעשה היה (=משפט קיום) + משפט (=משפט תוכן)" המספר את תוכן המעשה, ושי"ן הזיקה משעבדת אותו למשפט הראשון. סדר המילים הרגיל הוא על דרך "מעשה שזרע ר' שמעון", כלומר: מעשה ש + נשוא פועלי, נושא, מושא וכו', אולם אפשר שהדובר ידגיש את אחת המילים במשפט השני (=מיקוד) על-ידי הוצאתה מן המשפט והצבתה ליד "מעשה": מעשה ב (שם עצם או כינוי) ש+פסוק, כגון: "מעשה באשה אחת שבאת לפני ר' עקיבא". ונראה שהפועל "היה", שבא לציין את זמנו של המשפט, הושמט, משום שהתיבה "מעשה" עצמה הורגשה כמכילה יסוד של זמן עבר. וכך נתקבל המבנה השכיח: "מעשה ש+פסוק".

2. מעשה היה ו+פסוק

אף כאן המבנה מכיל שני משפטים, אולם הפעם אין המשפט השני משועבד לראשון אלא מחובר אליו. למאי נפקא מינה? המשפט השני אינו מכיל אלא חלק מתוכן המעשה (המשכו ותוצאתו), והרוצה לשחזר את תוכן המעשה ייעזר בקונטקסט הרחב ובממד במה שקדם להבאת המעשה.

פרק זה עסק בלשון התנאים בלבד ובפתיחה העיקרית שגרעינה "מעשה" בלבד. להשלמת התמונה אזכיר בקצרה, שבמקרא לא מצינו מילת פתיחה לסיפור מעשה,

229 ראה בחיבורי, לשונה, עמ' 71

230 במאמרו, "נשכחות בלשון התנאים" עמ' 93-99.

231 ראה חיבורה, מסורתו הלשונית, עמ' 310-314.

232 וראה מאמרו של מ"צ קדרי, "על ש- כמשעבדת משפט זמן בלשון המשנה", בתוך ספרו: תחביר, א, עמ' 351-356.

אבל נמצאו נוסחאות פתיחה אחדות, כגון: "ויהי איש אחד"; "ויהי בימי"; "ויהי אחר הדברים האלה"; "ויהי היום"; "ויהי מקץ"; "איש היה ב..."²³³

בספרות התנאים מצויה פתיחה אחרת: "פעם אחת (כ־30 פעמים), כגון: "פעם אחת לא נכנסו ללימן עד שחשיכה" (עיר' ד, ב); "ולמנסך אומרין לו הגבה את ירך שפעם אחת ניסך על רגליו" (סוכה ד, ט); "שוב פעם אחת היו יושבין ביבנה ושמעו בת קול" (תוס' סוטה יג, ד).

פעמים שהתנאים פותחים ב"מעשה" וממשיכים ב"פעם אחת", כגון: "אמר ר' יוסי מעשה במערה בשחין ש... פעם אחת נכנסו פועלין לתוכה" (תוס' נידה ח, ו).
בספרות האמוראים אנו מוצאים את שתי הלשונות כפתיחה: "וכך היה המעשה פעם אחת חלה ונכנסו רופאים אצלו" (ירוש' סוטה כד ע"א).

8. ברכות המצוות – נוסחאותיהן ותפוצת תבניותיהן

"ברכת המצוות" היא הברכה שאדם חייב לברך לפני עשיית מצווה, ולעולם היא תכלול את הביטוי "אשר קדשנו במצוותיו וציוונו".
מבנה הברכה משולש:

א. מבוא כללי (לכל הברכות): "ברוך אתה ה', אלהינו מלך העולם".

ב. מבוא לברכת המצוות: "אשר קדשנו במצוותיו".

ג. טופס הברכה: "וציוונו ל.../על..."

ברכות המצוות מתחלקות לשתי קבוצות על-פי תבנית טופס הברכה:

1. "וציוונו לעשות" (= המשלים הוא שם-פועל).

2. "וציוונו על העשייה" (= המשלים הוא על + שם פעולה).

חכמי ישראל שבכל הדורות ניסו את כוחם במציאת כללים שיסבירו את תפוצת שתי התבניות. הניסיון הראשון מצוי כבר בתלמוד הבבלי, ברם הראשונים נחלקו בפירוש הדברים.

מטרת דבריי כאן היא לעקוב אחרי ההתגבשות נוסחאותיהן של ברכות המצוות שבתקופת התנאים והאמוראים ולסקור את עיקרי הכללים שהוצעו עד המאה הי"ד. עוד אקדיש נספח לפועל "צוה" (עיון תחבירי-סמאנטי), ובו אבחן את רקען של שתי התבניות ברובדי הלשון העברית.²³⁴

²³³ ראה מה שכתב א' בנדויד, לשון, עמ' 210, 225, 666.

²³⁴ בנושא זה החילותי לעסוק במחקרי על הפעלים המצריכים שם-פועל (או תחליפיו) כמשלים שני (כגון אמר, פקד, ציווה), אולם העיון בהלכות ברכות לרמב"ם הביאני לבחינה מקפת של הנושא.

I. מטבע הברכה בספרות התנאים

למטבע ברכות המצוות אין זכר במקרא, ואין תימה, שהרי חכמים טבעוהו. ואולם גם במשנה לא מצינו לו אפילו דוגמה אחת. למעשה, מכל חיבורי התנאים רק התוספתא לבדה מציגה דוגמות לברכות המצוות. היא פותחת בכלל: "העושה כל המצות מברך עליהן" (ברכ' ו, ט), ואחר כך היא מונה כמה מצוות על ברכותיהן לפי החלוקה שלהלן:²³⁵

א. "וציוונו לעשות"

"להקריב מנחות" (ברכ' ה, כב); "להקריב זבחים" (שם); "לאכל זבחים" (שם); "לוכל הפסח" (פסח' י, יג); "לוכל הזבח" (שם); "להפריש תרומה ומעשרות" (ברכ' ו, יד); "לישב בסוכה" (שם, ט); "להתעטף בציצית" (שם, י); "להניח תפילין" (שם, י); "להכניסו בבריתו של אברהם אבינו" (אבי הבן – שם, יב).

ב. "וציוונו על העשייה"

על נטילת לולב (ברכ' ו, י); "על השחיטה" (שם, יא); "על כיסוי הדם בעפר" (שם); "על המילה" (המוהל – שם, יב).

בחמש מן המצוות נאמר, שהעושה לעצמו את החפץ שבו תקוים המצוה מברך ברכת "שהחיינו": בנה סוכה, הכין לולב, התכוון להפריש תרומה, התקין תפילין, התקין ציצית, ואחר כך "נכנס לישב בה מברך לישב בסוכה... כשהוא נוטלו או'... על נטילת לולב" וכיו"ב.

II. מטבע הברכה בתלמוד הירושלמי

14 ברכות מצויות בירושלמי,²³⁶ והן מתמיינות לשלוש תבניות:

א. "וציוונו לעשות"

"לישב בסוכה" (ברכ' יד ע"א); "להתעטף בציצית" (שם); "להכניסו בבריתו של אברהם אבינו" (אבי הבן – שם); "לשמור חוקיו" (כשחולץ תפילין – שם, ד ע"ג); "להפריש תרומה ומעשר" (שם, יד ע"א).

ב. "וציוונו על העשייה"

"על נטילת לולב" (ברכ' יד ע"א); "על המילה" (המוהל – שם); "על השחיטה" (שם); "על כיסוי הדם" (שם).²³⁷

235 המובאות על-פי מהדורת ש' ליברמן (=כ"ו), ניו-יורק, תשט"ו.

236 המובאות על-פי הדפוסים המקובלים (בעקבות ונציה, רפ"ב), אך במקום שהיו קיצורים השלמתי על-פי כ"י וטיקן 133.

237 בכ"י וטיקן 133: "על מצות כיסוי הדם".

ג. "וציוונו על מצוות..."

"על מצות תפילין" (של יד – ברכ' ד ע"ג); "על מצות הנחת תפילין" (של ראש – שם); "על מצות מזוזה" (שם, יד ע"א); "על מצות ביעור חמץ" (פסח' כח ע"ד); "על מצות הדלקת נר חנוכה" (סוכה נג ע"ד).

בחמש מן המצוות – סוכה, לולב, מזוזה, תפילין וציצית, נאמר, שהעושה את החפץ שבו מקיימים את המצווה מברך ברכה מיוחדת: "אם עשה לעצמו – בא"י אמ"ה אק"ב וצונו לעשות |סוכה, לולב, מזוזה, תפילין, ציצית|". ואם עשה לאחרים – בא"י אמ"ה אק"ב וצונו לעשות |סוכה, לולב וכו'| לשמו". רק לעניין לולב נאמר: "כשהוא נוטלו אומר על נטילת לולב ואשר החיינו" (ברכ' יד ע"א).

III. מטבע הברכה בתלמוד הבבלי

21 ברכות נתפרטו בבבלי לפי החלוקה להלן:²³⁸

א. "וציוונו לעשות"

"להניח תפילין" (של יד – מנ' לו ע"א); "לשמור חוקיו" (כשחולץ תפילין – לבני מערבא, ברכ' מד ע"ב); "לעסוק בדברי תורה" (שם, יא ע"ב); "להתעטף בציצית" (שם, ס ע"ב); "להכניסו בבריתו של אברהם אבינו" (שבת קלז ע"ב); "למול את הגרים ולהטיף מהם דם ברית" (שם); "למול את העבדים ולהטיף דם ברית" (שם); "להדליק נר של חנוכה" (שם כג ע"א); "לישב בסוכה" (סוכה מו ע"א); "לברך את עמו ישראל באהבה" (סוטה לט ע"א).²³⁹

ב. "וציוונו על העשייה"

"על הטבילה" (ברכ' נא ע"א); "על נטילת ידיים" (שם ס ע"ב); "על השחיטה" (פסח' ז ע"ב); "על ביעור חמץ" (שם); "על אכילת מרור" (שם, קטו ע"א); "על פדיון הבן" (שם, קכא ע"א); "על נטילת לולב" (סוכה מו ע"א); "על המצוות" ("היו לפניו מצוות הרבה" – שם); "על העריות" (כת' ז ע"ב);²⁴⁰ "על המילה" (מנ' מב ע"א).

ג. "וציוונו על מצוות..."

"על מצות תפילין" (של ראש – מנ' לו ע"א).

בכמה מצוות נאמר במפורש, שיש לברך גם "שהחיינו" (לולב, סוכה, פדיון הבן, קריאת

238 מקצת הברכות מצוטטות בבבלי יותר מפעם אחת. כל המובאות הן על-פי דפוסי הבבלי, ונעשו בעזרת הקונקורדנציה של קוסובסקי.

239 פתיחתה של ברכה זו שונה מכל הברכות: "בא"י אמ"ה אשר קדשנו בקדושתו של אהרן" (בשאר המצוות: "במצוותיו").

240 על ייחודה של ברכה זו ראה להלן, בנספח.

מגילה),²⁴¹ כשיטת התוספתא, אך נאמר במפורש שאין לברך "לעשות סוכה", "לעשות תפילין" וכיו"ב (מנ' מב' ע"א). בזה הוא חולק על מנהג ארץ-ישראל (ראה ירושלמי).

IV. "עובר לעשייתן"

בשני התלמודים מצוי דיון בשאלה, אימתי מברכים על המצוות. הירושלמי (ברכ' יד ע"א) מציג מחלוקת: לדעת ר' יוחנן עובר לעשייתן, ולדעת רב הונא בשעת עשייתן. בהמשך מצטט התלמוד את דעת שמואל: "כל המצוות טעונות ברכה בשעת עשייתן חוץ מתקיעה וטבילה ויש אומרים אף קידושין בבעילה". בשתי אלה לא יוכל לברך בשעת העשייה אלא לפניה (כך לפי "פני משה"). ושוב נשאלת השאלה: אימתי מברכין על השחיטה? ר' יוחנן אומר עובר לשחוט, ויוסי בן נהוראי אומר משישחוט, וטעמו עמו – שמא תתנבל הבהמה (ונמצא מברך ברכה לבטלה). הבבלי (פסח' ז ע"ב) פותח בקביעה: "כולי עלמא מעיקרא בעינן לברוכי", והוא מסתמך על הכלל של שמואל: "כל המצוות מברך עליהן עובר לעשייתן". הלשון "עובר" נתפרש לחכמי התלמוד במובן מקדים, לפני. בי רב מונים שני חריגים לכלל של שמואל: טבילה ושופר. התלמוד מקבל את הראשון (לפני הטבילה אינו ראוי לברך)²⁴² ודוחה את השני (שמא תתקלקל התקיעה), שכן מאותו טעם היינו צריכים להוציא גם מילה ושחיטה.

V. טופס הברכה

התוספתא והירושלמי אינם אומרים דבר בעניין טופס הברכה, על תבניותיו, לא בדרך של כללים ולא בדרך של הסבר בברכה מסוימת. אמנם הבבלי פותח בדיון בברכת ביעור חמץ, אולם אגב זה הוא מגיע לשאלה העקרונית על ההבדל בין שתי התבניות של טופס הברכה, ומן הדיון אף עולים כמה כללים. נאמר בבבלי: "רב פפי משמיה דרבא אומר לבער חמץ"; "רב פפא משמיה דרבא אומר על ביעור חמץ" (פסח' ז ע"א). התלמוד קובע שעל הלשון "לבער" אין חולק שהוראתו להבא, לעתיד. המחלוקת היא על הלשון "על ביעור": האם הוראתו לשעבר (בלבד או בעיקר) או (גם) להבא. התלמוד מקשה (על רב פפי) ממצוות שמברכים עליהן "על העשייה" לדעת הכול: על נטילת לולב, על המילה, על השחיטה. מתשובות התלמוד עולים שלושה כללים המגדירים אימתי מברכים "על העשייה" (אף לדעת רב פפי):

241 התוספות (סוכה מו ע"א, ד"ה "העושה סוכה") מעלים סברה: "ונראה דמצוה שיש עליה שמחה תקנו שהחיינו".

242 רבים מן הראשונים סבורים, שמדובר בטבילת גר בלבד (ראה, למשל, רבנו תם בתוספות לפסח' ז ע"ב, ד"ה "על הטבילה"), אבל בהלכות גדולות כתב: "כל חייבי טבילות טובלין והדר מברכין". ורש"י פירש, שכך תיקנו באנלוגיה לטבילת הגר.

1. אם מברכים על מצוה שכבר יצא בה, כגון "על נטילת לולב", שמשעת הגבהתו יצא בו.
 2. אם המצוה נעשית בידי אחר, כגון "על המילה".
 3. אם המצוה אינה חובה, כגון "על השחיטה", שאם ירצה יוכל להשתחרר ממנה על-ידי הימנעות מאכילת בשר.
- ואשר לבדיקת חמץ – מסיים התלמוד: "והלכתא על ביעור חמץ". והראשונים נחלקו בהבנת פסק הלכה זה ובמשמעותו לעניין ברכות אחרות, ואכמ"ל.

VI. סיכום הממצאים בספרות התלמודית

מתקופת התנאים ואילך אנו מוצאים, שבברכות המצוות יש טופס ברכה בן שתי תבניות שהן שלוש: לעשות, על העשייה, "על מצוות..." הממצאים בתוספתא מלמדים על עדיפות מספרית לתבנית "לעשות" ועל העדר התבנית "על מצוות". מצב זה קרוב לסגנון המקראי.

הנה טבלה מסכמת:

	לעשות	על העשייה	על מצוות-
תוספתא	10	4	-
ירושלמי	5	4	5
בבלי	10	10	1

בשתי מצוות נחלקו המקורות בדבר תבנית טופס הברכה:

א. תפילין:

	של יד	של ראש	בחליצתן
תוספתא	להניח		
ירושלמי	על מצות תפילין	על מצות הנחת תפילין	לשמור חוקיו
בבלי	להניח תפילין	על מצות תפילין	-

הבבלי מציין במפורש ש"בני מערבא" מברכים על חליצת התפילין "לשמור חוקיו".

ב. נר חנוכה:

בירושלמי – "על מצות הדלקת נר חנוכה"; בבבלי – "להדליק נר של חנוכה".

VII. שיטות הראשונים

רבים מן הראשונים ניסו את כוחם במציאת כללים,²⁴³ שיסדירו את היחסים בין שתי התבניות של ברכות המצוות ואף טרחו להסביר חריגים שונים. מקצתם נואשו, משלא יכלו לתרץ את כל הברכות החריגות וקבעו שהכול תלוי במסורת ואין טעם לחפש טעם. וראה להלן.

בסעיף זה אציג את השיטות העיקריות שנתגבשו מן המאה הי"ב עד המאה הי"ד.

א. חכמי צרפת-אשכנז (המאה הי"ב)

רבנו תם (ספר הישר, סימן שמ),²⁴⁴ ראב"ן (אבן העזר, סימן לה)²⁴⁵ ור' שמחה מוויטרי (מחזור ויטרי, סימן שמח)²⁴⁶ מציעים איש איש בלשונו כלל אחד פשוט: המצוות שעשייתן היא גמר מלאכתן מברך עליהן על העשייה. על שאר המצוות מברך "לעשות..." יש המרחיבים ברישא של הכלל: "כל ברכה שהיא על מעשה דבר אחד שעשייתו של אותו דבר לפי שעה ונגרמה המצוה באותו מעשה מברך על" (ראב"ן),²⁴⁷ ויש מרחיבים בסיפא: "אבל שאר מצוות שאין להן הפסק דכל שעה חייב להתעסק בה... מברך בלמ"ד" (רבנו תם). וכך מצדיק מחזור ויטרי את מסורתו לברך על השופר "על תקיעת שופר" (ולא "לתקוע שופר" שבהלכות רב יהודאי גאון, ולא "לשמוע בקול שופר" כמנהג נרבונא ופרוונציא).

ב. רבנו יוסף בן פלאט (פרובאנס, המאה הי"ב)

"פיסקי הברכות" שלו מועתקים במלואם ב"ספר הפרדס" המיוחס לרש"י, עמ' קצה-ריא.²⁴⁸ ר' יוסף הוא הראשון המרחיב את הדיון בסוגיה זו אגב שימוש בחומר שבתוספתא ובירושלמי. הוא מברר חילופי מסורות בברכות ומעלה השערות בדבר שיבושים שנפלו אצל המעתיקים או אצל הלומדים. הנה פתיחת דבריו:

שמעתי שמתמיהין על מטבע של ברכות, מדוע לא הוטבעו בטבע אחד, שיש ברכה שטיבעה לעשות כגון לישוב בסוכה... ומהן על המעשה, כגון על המילה... למה שונה טיבען? על כן אמרתי אפרש טעמא. נקוט האי כללא בידך: כל מצוה שמוטלת לו לאדם ואי אפשר לו לפטור מחובתו על ידי שליח זולתי על ידי עצמו, היא המצוה שאין מברכין עליה על המעשה אלא לעשות.

243 ומקצתם הודו מלכתחילה שלא מצאו טעם לכל הברכות. ראה, למשל, את דעת ר"י בתוספות לפסח' ז ע"ב, ד"ה "והלכתא על ביעור חמץ".

244 מהדורת ש"ש שלזינגר, ירושלים, תשי"ט, עמ' 212.

245 מהדורת ש"ז עהרענרייך, ניו-יורק, תשי"ח, עמ' כט.

246 מהדורת ש' הלוי הורוויץ, נירנבערג, תרפ"ג, עמ' 385-386.

247 הוא מרבה להשתמש בביטוי "לפי שעה" בהוראת "לזמן קצר, באופן חד פעמי" וכד'. ראה מ"צ קדרי, תחביר, כרך א, עמ' 126-127.

248 מהדורת ח"י עהרענרייך, בודפשט, תרפ"ד.

וכאן הוא מסביר כמה חריגים: על נטילת לולב, על נטילת ידיים, על ספירת העומר, על כיסוי הדם, על דברי תורה, על מצות תפילין, על פדיון הבן.

ואשר לברכה "על אכילת מרור" (וכן במצה), הוא סבור שנפלה טעות, שהרי התוספתא (פסח' י, יג) מוסרת לנו: "וציונו לאכל את הזבח... לאכל את הפסח", ולא נצטרך התנא לשוב ולמנות את הברכות על המצה ועל המרור. וגם בספרי תלמוד מוגהים (פסח' קטו ע"א) מפורש: "והדר מברך לאכל את המרור ואוכל".²⁴⁹ הוא מעלה השערה כיצד נפל השיבוש²⁵⁰ ועובר להסביר כמה חריגים בכיוון האחר, כגון: לישוב בסוכה, לקרוא את ההלל. נביא בפירוט יתר את הסבריו לחמש ברכות, שיש לנו עניין מיוחד בהן.

1. "לקבוע מזוזה" – כך בהלכות גדולות, ולא נהירא לו, דהא בירושלמי: על מצות מזוזה.

2. "להכניסו בבריתו" – התלמוד שואל: "אבי הבן מאי איכא למימר?" ותשובתו "הכי נמי" מתפרשת בדרך-כלל: "הכי נמי למול". אבל ר' יוסף מסתייג מזה: "ואני שמעתי מרבינו מנחם בר' יהודה ברומי, אבי הבן הכי נמי כל המילה, והונעם לי מאד".

3. "להדליק נר חנוכה" – "טעות סופר הוא ואע"פ שכל הספרים כתוב בהם להדליק... ומפורש בירושלמי: על הדלקת נר חנוכה".

4. "להפריש תרומה ומעשרות" – כך בתוספתא (ברכ' ו, י), "אבל שמא טעות סופר הוא". הוא מצטט בשם רבנו האי זצ"ל: על התרומה. מכל מקום, הוא מסביר את הנוסח המקובל "להפריש", אף-על-פי שאפשר על-ידי אחר, צריך דעת בעלים. וראה בהמשך.

5. "לעסוק בדברי תורה" – הוא שמע שכך מקובל בארץ לותיר, אבל הוא מצא בהלכות גדולות: "על דברי תורה": "וכן טיבעה ברומי ובכל ארץ ספרד גם בארץ לנגוברדיאה", וגרסה זו עדיפה, שכן היא מקפת (ללמוד וללמד לשמור ולעשות), והראשונה מצומצמת. לבסוף הוא חוזר על הכלל העיקרי שלו בתוספת קטנה:

הרי לך כלל כל הברכות: כל המצוה שאפשר להיעשות על ידי שליח ובלא דעת בעלים טיבעה על המעשה, וכל מצוה שאי אפשר להיעשות על ידי שליח אלא על ידי עצמו טיבעה לעשות, חוץ מנטילת ידיים ונטילת לולב

249 גם ראשונים אחרים (רמב"ן) מזכירים גרסה זו בבבלי. לפנינו בדפוסים (ובכ"י מינכן): "מברך על אכילת מצה ואכיל והדר מברך על אכילת מרור ואכיל". אבל ראה דקדוקי סופרים לפסחים, עמ' 356, שהביא את הגרסה "לאכול מרור" מכ"י 2 והעיר: "וכן הוא בסדר רב עמרם גאון ובבעל העיטור". ואני מוסיף, שכך נוסח הברכה בקטע גניזה להגדה של פסח, שתצלומו נדפס בהגדה שלמה של מ"מ כשר, הגדה, ירושלים, תשכ"ז, עמ' צה.

250 לדעתו, מקור השיבוש בסדר הגדה של פסח. שם נאמר, כנראה, "מברך על אכילת מצה ועל אכילת מרור, וכסבורין שכך טיבעה ושכשתא כיון דעל על".

והנחת תפילין של ראש, הואיל ואי אפשר לברך בנטילות בהתחלתן אלא לאחר התחלתן... והוא הדין לטבילה.

וראוי עוד להזכיר שני כללים הקשורים לברכות המצוות: "אסור לו לאדם לברך על המצוות עד שלא הגיע לידו וסמוך למעשה";²⁵¹ "מכאן למדנו שהמברך תוך המעשה כמברך עובר למעשה דמי... ואין ברכה מאוחרת למעשה זולתי הטבילה".

ג. רמב"ם (מצרים, המאה הי"ב) – משנה תורה, הלכות ברכות, פרק יא. הרמב"ם פותח בכלל: "כל העושה מצוה בין שהיתה חובה עליו בין שאינה חובה עליו אם עשה אותה לעצמו – מברך לעשות. עשה אותה לאחרים – מברך על העשייה" (הלכה יא). בהמשך הוא מפרט ומדגים בהרחבה (הלכות יב-יד).

I. עשה מצווה לעצמו:

1. חובה: להניח תפילין, להתעטף בציצית, לישב בסוכה, לגמור את ההלל, להדליק נר של שבת.

2. שאינה חובה: לעשות מעקה, למול את הבן (האב מל את בנו), לקבוע מזוזה, להפריש תרומה (ומעשרות)

II. עשה מצווה לאחרים:

על קביעת מזוזה, על עשיית מעקה, על המילה, על הפרשת תרומה.

III. עשה מצוה לו ולאחרים כאחד:

1. מצוה שאינה חובה – על מצות עירוב.

2. מצוה שהיא חובה – לשמוע קול שופר.

הרמב"ם הקדים בראש הפרק (הלכות ב-ז) דיון בסוגי המצוות ומיין אותן לשלוש קבוצות: 1. חובה; 2. שאינן חובה (דומות לרשות); 3. רשות. הוא קבע: "כל מצוה שבין אדם להקב"ה בין מצוה שהיא חובה בין מצוה שאינה חובה מברך עליה קודם לעשייתה. ולעניין זה אין הבדל בין מצוות שהן מדאורייתא ובין מצוות שהן מדברי סופרים". החריג היחיד: טבילת גר שהוא מברך אחרי הטבילה.

עיקרון זה של "קודם לעשייתה" הוא חשוב, שכן המברך לאחר שעשה בלא ברכה אומר "על העשייה". וכך מבחין הרמב"ם בין מי שנטל לולב ובירך עליו – "על נטילת לולב", שהרי בהגבתו יצא ידי חובתו, ובין מי שבירך קודם שייטול – "ליטול את הלולב".

ובדיקת חמץ כיוצא בזה: יברך "על ביעור חמץ", משום שמשעה שגמר בלבו לבטל, כבר נעשית מצוות הביעור קודם שיברוק (הלכה טו). ולסיכום יש לומר, שהיחסים בין שתי התבניות מצויים בתפוצה משלימה:

²⁵¹ והוא מעיר בעניין נטילת לולב: "וכן הנוטלים אותו שלא כדרך גדילתו כדי שלא יצאו בו קודם הברכה, וכל המשנה ידו על התחתונה כסבור לשבש את המנהג אשר גבלו ראשונים ונמצא הוא משובש".

"וצונו לעשות": 1. במצוות חובה – תמיד; 2. מצוות הדומות לרשות – אם עשה לעצמו בלבד.

"וצונו על העשייה": 1. במצוות הרשות – תמיד; 2. במצוות הדומות לרשות – אם עשה לאחרים או לעצמו ולאחרים כאחד; 3. בכל סוגי המצוות – אם בדרך לאחר המעשה.

הראב"ד הקשה על הרמב"ם, הלכה ט"ו מברכת "על מקרא מגילה" וניסה לתרץ אך מיד הוסיף: "בין כך ובין כך קשיא לי על אכילת מצה ועל אכילת מרור... ומסתברא דלאכול אמרינן בהני, ורמיזן הכי בגמרא דאמרינן מברך בורא פרי האדמה ולאכול מרור".²⁵²

ד. רמב"ן (ספרד, אמצע המאה הי"ג) – חידושים למסכת פסחים (ז ע"א). הרמב"ן אינו מקבל את הכלל שכל מצווה שעשייתה היא גמר מלאכתה מברכין עליה "על". הוא מקשה מן הברכות "לשמוע קול שופר" ו"לאכול מצה ומרור" (לפי הגמרא) וקובע: "כל טעמא דלא אתמר בגמרא ולית ליה עיקר לא צייתין ליה, דהא בגמרא אמרינן בלבער לא פליגי".

ועתה הוא מציג את שיטתו: "ואני אומר שכל מצוה שאדם יוצא בה לכתחלה על ידי אחר כגון ביעור קבעה בעל וכן שחיטה ומילה... אבל מצוה שאי אפשר לעשותה על ידי שליח כגון תפילין וציצית... מברכין עליהן בלמ"ד, בכל שברכתן עובר לעשייתן". הוא מקשה על הכלל שלו מכמה ברכות ומתרץ, ועל הברכות "להדליק נר של חנוכה" ו"לשמוע קול שופר" הוא קובע: "ומצוה נראית משום פרסומי ניסא קבעה בלמ"ד". אחר-כך הוא עובר לדון באריכות בפירוש דברי הבבלי "בלבער כולי עלמא לא פליגי דלהבא משמע".

הרמב"ן לא קיבל את הבחנותיו של הרמב"ם בין סוגי המצוות (חובה \ דומה לרשות \ רשות) לעניין נוסח הברכה אך גם לא דחה אותן במפורש. הוא חולק על הרמב"ם במפורש בדבר פירוש תשובת התלמוד (בפסח' ז ע"ב) וקובע, שמצווה שאפשר לה ליעשות על-ידי שליח, גם אם המחויב עצמו עושה אותה, יברך "על", כגון אב שמל את בנו.

ה. ר' ישעיה דיטרני (= רי"ד) (איטליה, מחצית המאה הי"ג) – ספר המכריע, סימן סא.²⁵³

רי"ד אינו מרוצה מהכללים שניתנו לפניו: "אין לנו לחלק בין ברכות המצוות, אלא כמו שירצה אדם כך יברך או לעשות או על המעשה". הוא מבקר את שיטתו של רבנו תם ואת שיטת ר' יוסף בן פלט (בלי להזכירו בשמו). על האחרון הוא כותב: "והרבה דברים על כל ברכה וברכה הבל הבלים הכל הבל". ומסכם: "והבא לחלק ביניהם אינו

252. גם הרמב"ן וגם המאירי גרסו כן בבבלי.

253. נדפס במונקאטש, תר"ס (ירושלים, תשל"ד).

יוצא מידי קושיות לעולם והוא נצרך להדחק לעיולי פילא בקופא דמחטא וסוף סוף אינו מעלה דבר".

ו. רבנו אשר בן חיים נביו (מונתשון בספרד, סוף המאה הי"ג) – ספר הפרדס, פרקים כ-כא.²⁵⁴

הוא סוקר את כלליהם של הרמב"ם, הראב"ד והגאון רב אחא, ולבסוף הוא מציג את שיטת ר' פרץ, שעמד על הקשיים שבשיטת רב אחא (כל מצווה שאפשר לעשותה על-ידי שליח ב"על"), ומוסיף סייג: "דלא מברכין בלמ"ד אלא היכא שיש שני דברים: היכא שיש במצות שהות זמן ואי אפשר לעשותם על ידי שליח". הוא מרוצה מכלל זה: "ולפי הסברא זה הכלל הוא הנכון שבכולם, אבל מכל מקום עדיין קשה לי... וצ"ע". בסוף דבריו הוא מצטט את מה שקיבל מפי החכם ר' יהודה נ"ר שקיבל מפי הרב ר' שלמה בן אדרת ברגלוני אביו: "שאין לך שום כלל בעולם מזה העניין שאין כמה פקפוקין וכמה קושיות ואין אחד עולה כהוגן".

ז. המאירי (פרובאנס, ראשית המאה הי"ד) – בית הבחירה, פסחים ז ע"ב. שו"ת מגן אבות, העניין השמיני, עמ' מ-מג.

המאירי עוסק בסוגיה זו בשני חיבוריו. בחיבורו "מגן אבות" הוא נשאל על מנהג מקומו, שאב המל את בנו בעצמו מברך "למול". הוא סוקר בתשובתו את כלליהם של הרמב"ם, הרמב"ן ואחרים. אחר-כך הוא מנסח את כלליו, שבעיקרם מבוססים על העולה מהדיון בבבלי (פסח' ז ע"ב): "והרי שאתה למד מן הסוגיא שאין מברכין בלמ"ד אלא בשלשה תנאים":

1. "שתהא המצוה חובה על כל פנים".
 2. "שאף בדבר שהוא מצוה על כל פנים צריך שיהא מעשה המצוה נעשית על-ידי מי שאותה מצוה מוטלת עליו".
 3. "שתהא הברכה קודמת לעיקר המצוה".
- והוא מוסיף: "אין הלשון למ"ד נופל אלא כשהמעשה תיכף לברכה". הוא מסביר כמה חריגים ומסיים במליצות מקראיות ותלמודיות: "והרי נתיישבו השמועות ונתפשטו הקמטים ומנהג אבותינו ורבותינו נ"ע במקומו עומד, כרע שכב כארי וכלביא מי יקימנו".

ח. ר' דוד אבודרהם (= רד"א; ספרד, אמצע המאה הי"ד) – חיבור פירוש הברכות והתפילות, עמ' יד-כג.

רד"א סוקר את שיטת רבנו תם ודוחה אותה בתוקף: "והכלל הזה בלא טעם וגם רוב התירוצים הם בדוחק. ועוד קשיא לי". אחר-כך הוא סוקר את שיטת הרמב"ם והשגות הראב"ד ומוסיף: "וי"א טעם אחר. כל מצוה שאפשר לעשותה ע"י שליח והיא להבא

254 מהדורת מ"ל הלוי קצנלבוגן, ירושלים, תשמ"ה.

מברכין בעל וכל מצוה שא"א לעשותה ע"י שליח והיא להבא מברכין בלמ"ד". ואז הוא פונה להסברת תריסר ברכות מוקשות.

VIII. סיכום

אם נתעלם מהבדלי ניסוח ומשינויים לא ניכרים, נוכל לקבוע, שהוצעו שלוש שיטות עיקריות, וכולן נתנסחו במאה הי"ב בארצות שונות.

א. חכמי צרפת-אשכנז
מצווה שעשייתה היא גמר מלאכתה מברכים עליה על העשייה. לשיטה זו לא מצאתי יסוד מפורש בבבלי.

ב. ר' יוסף פלאט, פרובאנס
מצווה שאפשר לה ליעשות על ידי שליח מברכין עליה על העשייה, גם אם עשה לעצמו (כגון אב שמל את בנו). לשיטה זו יש יסוד בבבלי לפי אסכולה פרשנית אחת (ועמה נמנה הרמב"ן!).

ג. רמב"ם, מצרים
שיטתו נסמכת בעיקרה על הבבלי (פסח' ז ע"ב), אלא שהוא מוסיף קטגוריה אחת בכל מישור:

מצות חובה \ לא חובה \ רשות; עשה לעצמו \ לעצמו ולאחרים כאחד \ לאחרים. זאת השיטה היחידה שאינה נזקקת למתן הסברים חריגים. לא זו בלבד שהרמב"ם עצמו אינו מתפלמס עם שיטות אחרות ואינו מסביר חריגים, אלא שגם מבקריו (הראב"ד, הרמב"ן ועוד) לא העלו אלא שלוש ברכות שלא תאמו את הכללים שלו: על אכילת מצה, על אכילת מרור, על מקרא מגילה.

IX. נספח: עיון תחבירי-סמאנטי

הפועל "צוה" שכיח מאוד במקרא (כ-500 תמניות) ומשמש בעיקר בבניין פיעל. משמעיו העיקריים הם פקד, גזר, הורה. מצד התחביר הוא מצריך משלימים שונים, אבל אנו נתמקד כאן בשתי תבניות תחביריות שבהן "צוה" מצריך שני משלימים (=שני מושאים), ובשתייהן המשלים השני הוא שם-פועל.

א. "ציווה את... לפעול", כגון: "צִוִּיתִי שֵׁם אֵשָׁה אֶלְמָנָה לְכַלְכֹּל" (מל"א יז, ט); אשר צִוִּיתִיךָ לְדַבֵּר אֲלֵיהֶם (יר' כו, ב).

ב. "ציווה על\ל- לפעול", כגון: "וּלְצִוּוֹת עָלֶיהָ לָבוֹא אֶל הַמֶּלֶךְ" (אס' ד, ח); "כֹּל אֲשֶׁר צִוִּיתָהּ לָהֶם לַעֲשׂוֹת" (יר' לב, כג).

רק בפסוקים מעטים יש משלים שני שאינם שם-פועל, כגון: "וּמִדּוּעַ לֹא שָׁמַרְתָּ אֶת שְׁבַעַת ה' וְאֶת הַמִּצְוָה אֲשֶׁר צִוִּיתִי עֲלֶיךָ" (מל"א ב, מג); "וְלֹא שָׁמַרְתָּ אֶת הַמִּצְוָה אֲשֶׁר צִוִּיךָ ה' אֱלֹהֶיךָ (שם יג, כא); "עַל כֵּן אֲנִכִּי מִצִּוְךָ אֶת הַדָּבָר הַזֶּה הַיּוֹם" (דב' טו, טו).

ויאמר במפורש: לא מצינו במקרא זכר לתבנית "ציווה את... על עשיית...".
בלשון התנאים חלו שינויים אחדים בשימושיו של הפועל "צוה":

1. השימוש בו נצטמצם מאוד. הוא מתועד בכל ספרות התנאים כ-30 פעמים בלבד.
 2. בנין נתפעל משמש במקום בנין פועל (הסביל שלו) פרט לצורת הבינוני "מצווה".
 3. עיקר שימושו הוא בתחום הקודש, בייחוד במטבע הברכות.
- לדידנו, החידוש החשוב מכול הוא בתחום התבנית התחבירית. כאן נמצא לראשונה את התבנית האחרת שבה המשלים השני אינו שם-פועל, כגון: "האיש מצווה על פרייה ורבייה" (יב' י, ו); "ומצווים על הבתולה ואסורין באלמנה" (הור' ג, ד).
ולכאן שייכות ברכות המצוות: "וצונו על נטילת לולב"; "וצונו על מצות תפילין".
ברכת האירוסין יוצאת דופן מכל ברכות המצוות: "וצונו על העריות ואסר לנו את הארוסות והתיר לנו את הנשואות" (כת' ז ע"ב). בברכה זו בלבד משמש הפועל "צוה" במשמעות "אסר" (!), ואולי מוזרות זו היא שהצמיחה גרסאות אחרות בברכה זו,²⁵⁵ כגון: "וצונו להרחיק מן העריות" (ספר האשכול);²⁵⁶ "והבדילנו מן העריות" (רמב"ם).²⁵⁷
ואולם מצד הלשון אין לפקפק באותנטיות של שימוש זה, שהרי הוא מצוי גם שלא בטופסי ברכות, כגון: "ישראל נצטוו על עבודה זרה" (ס"ב, קיב).
ונסיים בשאלה: האם יש יסוד להבחנת הבבלי בין שתי התבניות של טופס הברכה? שם-הפועל (לפעול) משמש במשפטים פועליים בעיקר בשלושה סוגים:²⁵⁸
1. משלים מוצרך של פעלים מודאליים ואחרים, כגון: רצה לפעול, התכוון לפעול, יכול לפעול, התחיל לפעול.
 2. משלים שני מוצרך של פועלי פקודה והוראה, כגון: פקד על... לפעול, אסר על... לפעול, הורה ל... לפעול, ציווה את... לפעול.
 3. משלים לא מוצרך של פעלים שונים. שם-הפועל משמש תואר הפועל של התכלית, כגון: "ויבא אברהם לספר לשרה ולבכתה" (בר' כג, ב).
- ובכן, בשלושת הסוגים שם-הפועל מציין עתיד מידי או רחוק, ובלשון הבבלי – "להבא". אבל התבנית "וציוונו על העשייה" אינה מוגדרת מצד הזמן. היא הולמת ברכה על מצווה שכבר נעשתה ועשויה להלום גם מצווה שעומדים לעשות.

255 אבל יש הסבורים שאין זו ברכת המצוות אלא ברכת השבח. ראה: ח' יקותיאל, "ברכות המילה וברכת האירוסין", עלון שבות, גליון 131 (תשנ"א), עמ' 30-32.

256 מהדורת ח' אלבק, ח"ב, עמ' 103.

257 הלכות אישות, פרק ג, הלכה כד.

258 תיאור הסוג הראשון נמצא לעיל בסעיף: תחביר הפעלים המצריכים שם-פועל.

9. יידועם של "המלך המשפט" ו"האל המשפט"

יחיאל בן-נחום ז"ל דן ביידוע של "המלך המשפט" ושל חריגים דומים במקרא והציע להם הסבר.²⁵⁹ אני מבקש לדון במקורו התלמודי של הביטוי ובנוסחאותיהם של הראשונים (מהמאה הי"א ואילך) ולבחון הסבר אחר לתופעה. למדנו במסכת ברכות, יב ע"ב:

ואמר רבה בר חיננא סבא משמיה דרב: כל השנה כולה אדם מתפלל האל הקדוש מלך אוהב צדקה ומשפט חוץ מעשרה ימים שבין ראש השנה ויום הכיפורים שמתפלל המלך הקדוש והמלך המשפט... אמר רב יוסף: האל הקדוש ומלך אוהב צדקה ומשפט. רבה אומר: המלך הקדוש והמלך המשפט. והלכתא כרבה.

אכן זהו הנוסח שנתקבל בסידוריהן של כל עדות ישראל. ואולם יש בידינו עדויות לנוסח אחר. כ"י מינכן לתלמוד גורס (עמ' 276):

כל השנה... האל הקדוש והאל המשפט... המלך הקדוש והמלך המשפט... אם אמר האל הקדוש [והאל המשפט]²⁶⁰ שנ' ויגבה... רב יוסף אמ': האל הקדוש והאל המשפט. רבה אומר: המלך הקדוש והמלך המשפט.

וכן גורסים הרי"ף, הטור (אורח חיים, סימן קיח), שבלי הלקט ("גרסינן בפרק קמא דברכות", ובאותו נוסח הוא מצטט את רבינו יצחק אלפאסי),²⁶¹ ספר אבודרהם (שחרית של חול, תפילת י"ח) ועוד.²⁶²

מכאן עולה, שמטבע הברכה "המלך המשפט" מקוים מימי התלמוד ואילך בכל הנוסחאות של התלמוד ובכל נוסחי התפילה. ויתרה מזאת: בכמה מהנוסחאות של התלמוד נתקיים מטבע תפילה נוסף – "האל המשפט", אף הוא ביידוע הנסמך. על בעיית יידוע הנסמך כבר עמדו חכמי ימי הביניים. רש"י לבר' יב ע"ב: "המלך המשפט כמו מלך המשפט. כמו נושאי הארון הברית (יהו' ג, יד) כמו ארון הברית. וכן המסגרות המכונות (מל"ב טז, יז), שהוא כמו מסגרות המכונות. וכן העמק הפגרים (יר' לא, יא) כמו עמק הפגרים".

ואף ר' יונה אבן-ג'נאח כותב בספר הרקמה: "ויש שמודיעים (=מיידיעים) הסמוך והסמוך אליו, כאמרו קח את כוס היין החמה, שתי העבותות הזהב... והמנהג הזה נהגו

259 לשוננו לעם, לד (שלא) תשמ"ג, עמ' 3-5.

260 תוספת גיליון, בכתב היד.

261 מהדורת ש' באבער, וילנה תרמ"ז, עמ' 286.

262 אבודרהם והטור מביאים את דברי רבנו יחיאל בן הרא"ש, שתמה על חתימת הברכה "מלך אוהב צדקה ומשפט", וישרה בעיניו השמועה שבפרובנצא אין אומרים "מלך", ויותר נחה דעתו משמצא במחזור ויטרי "הכי גרסינן בפ"ק דברכות... האל המשפט". הוא מעיד, שנשא ונתן לפני אביו, ואביו קיבל את דבריו.

רבותינו ז"ל באמרם בתפילה בזמן מיוחד: ברוך... המלך המשפט".²⁶³ ובכן, שניהם סבורים, שהיידוע כאן הוא על דרך הדוגמות החריגות שבמקרא. והנה מצאתי במחזור ויטרי תשובה בשם רש"י, שבה הוא מציע הסבר לתופעה, ומשום חשיבותה אביאנה כלשונה:

והמלך המשפט שהוקשה בה, שהיה לנו לומר מלך המשפט, גם אני הוקשיתי בה שנים רבות. ואו' לבי שהגרסנים לפי מרוצתם שגו בגירסתם המלך הקדוש המלך המשפט; אך שלא לשנות מנהג ראשונים יש לסמוך על כמה מקראות שדברו בלשון הזה. נושאי הארון הברית... יתן חביבי ליבו וימצא הרבה לעזרה. שלמה בר יצחק.²⁶⁴

ותשובה זו נמצאת אף בסידור רש"י בשינויי נוסח קלים, ואביא רק את המשפט העיקרי: "ונראה לי שהגרסנים לפי מרוצתם שגורים להרגיל בגירסתן המלך המשפט".²⁶⁵ הסברו של רש"י מפליא בפשטותו: "המלך המשפט" נטבע ביידוע כפול על דרך "האל הקדוש" הסמוך לו, כלומר "זיווג מילות" לפנינו (כלשון ר' יונה אבן-ג'נאח)²⁶⁶ או "גִּרְר" תחבירי. ואולם אין לתלות את ה"שגיאה" שצמחה בשגרת הלשון בלומדי התלמוד, שכן לא נמצא עד היום נוסח אחר לא בתלמוד ומפרשיו ולא בנוסחי התפילה של כל עדות ישראל. מידי חכמי התלמוד יצאה "שגגה" זו, ממש כמו "סוכה"... ושחמתה מרובה מצילתה פסולה" (סוכה א, א) וכיו"ב.

הסבר זה נמצא מחוץ על ידי הגרסה "האל המשפט", שהבאנו לעיל, משום שעתה יש לפנינו גִּרְר כפול ביידוע:

"האל הקדוש" ← [בעשי"ת] "המלך הקדוש"; "האל המשפט" ← [בעשי"ת] "המלך המשפט".

ונסיים בדבריו של "שבלי הלקט":

ויש תמהין על לשון המלך המשפט שהיה לו לומר מלך המשפט, דבשלמא המלך הקדוש מסתברא שפיר המלך שהוא הקדוש, אבל המלך המשפט אין לומר המלך שהוא המשפט. ומפרשים, כי אגב שיטפא דגמרא איתמר הכי כדקאמר המלך הקדוש הכי אמר המלך המשפט וה"ה דהמלך יתירה הוא... ורבנו שלמה ז"ל פי' שמצינו כיוצא בזה ויעש את המסגרות המכונות... וה"ה הראשונה לייחד הדבור בשתי תיבות.²⁶⁷

263 הוצאת מ' וילנסקי (מהדורה שנייה, ד' טנא), ירושלים תשכ"ד, שער לז (עמ' שעה).

264 ש' הורוויץ, מחזור ויטרי לרבנו שמחה, נירנברג תרס"ג, עמ' 345.

265 י' פריימאן, סדור רש"י, ברלין תרע"ב (ירושלים תשכ"ג), עמ' 66 [ועל זה העירנו ד"ר נתן מארק מיד עם פרסום מאמרו של י' בן-נחום ז"ל. הוא הזכיר את הדברים בשם תשובות רש"י, מהד' י' אלפנבין, ניו-יורק תש"ג, עמ' 12, כמובא ב"היכל רש"י" לי' אבינרי ז"ל, כרך ג].

266 שם, הערה 263, עמ' כג-כד.

267 שם (לעיל, הערה 261).

שני פירושים הובאו בדבריו: הראשון זיהה לזה שהציע רש"י בתשובתו, והשני קצר ומעורפל. האם אף הוא נתכוון להסבר מעין זה של יחיאל בן-נון, שהיידוע הכפול הוא "יידוע מיוחד"?²⁶⁸

לסיכום: לא נראה לי ההסבר הקושר את היידוע במטבע הברכה התלמודי בדוגמות החריגות שבמקרא. לא זו בלבד שאין כיוצא באלה בספרות חז"ל, אלא אדרבה: לשון חז"ל מרבה ליידע את הלוואי ולא את השם, על-דרך "כנסת הגדולה", כאילו היה זה מבנה סמיכות! אני מעדיף אפוא את הסברו של רש"י.

פרק ה

משנה מזרחית קדומה

1. תיאור כתב־היד והצגת הנוסח

א. פתיחה

כידוע, שלושה כתבי־יד קדומים ושלמים של המשנה הגיעו לידינו: כ"י קאופמן (=כ"ק) מן המאה הי"א,¹ שנעתק באיטליה; מנוקד. כ"י פארמה א' (=כ"פ) בן המאה הי"א,² שנעתק באיטליה. מנוקד עד אמצע מסכת גיטין.

כ"י לו (=כ"ל) בן המאה הי"ד-ט"ו, שנעתק בבזנטיון (יוון).³ שלושתם מכילים משנה ללא פירושים, וחוקרי הספרות התלמודית וחוקרי לשון חכמים כאחד קבעו, שהם מייצגים נוסח ולשון ארץ־ישראליים. יוצא אפוא, שאין בידינו שום כתב־יד של המשנה בלי פירוש מאשכנז, מצרפת או מספרד, אף על פי שספריות אירופה שימרו כתבי יד רבים מאוד של חיבורים אחרים מספרות התנאים והאמוראים, לרבות התלמוד הבבלי על משניותיו. על תמיהה זו השיב בהרחבה י' זוסמן.⁴ הוא הראה, שבקהילות הנ"ל לא הייתה המשנה מקובלת כיחידה ספרותית עצמאית אלא נלמדה כחלק מן הבבלי. אבל המשנה הייתה מקובלת (נלמדת ונעתקת) כחיבור עצמאי בארץ ישראל ובקהילות המזרח שהיו קשורות במרכז הארץ־ישראלי. הקהילה האיטלקית־ביזאנטית שייכת אף היא, כידוע, לתחום השפעתה של ארץ־ישראל. ואכן, הגניזה הקהירית חשפה לפנינו אלפי קטעי משנה (ללא פירוש) שרובם ככולם, מן הסתם, מקורם במזרח (מצרים, ארץ־ישראל, סוריה ועוד). ואזכיר כאן רק שלושה קטעים גדולים: לנינגרד, אנטונין 262 (חלק מטדר טהרות); ששון 135 (חלק מסדר זרעים); הסמינר התיאולוגי בניו־יורק 138 (חלק מהסדרים מועד ונשים). מחוץ לגניזה הקהירית ידועים רק כתבי־יד ספורים (ללא פירוש). המקיף שבהם הוא כ"י פארמה

1 מ' בית־אריה, כ"ק, עמ' 84-99; ד' רוזנטל, עבודה זרה, עמ' 123-130.

2 ג' הנמן, צורות, עמ' 6-7; ד' רוזנטל, שם, עמ' 131-134.

3 י' זוסמן, כתבי־יד ומסורות, עמ' 220.

4 שם.

ב', המכיל כמעט את כל סדר טהרות.⁵ כתב־יד זה נעתק במאה הי"ב בצפון אפריקה (טכניקה ספרדית) או בפרס (כתיבה מזחית),⁶ והוא מנוקד כולו.

כאן מתפרסם לראשונה כתב־יד קדום של המשנה שלא מן הגניזה הקהירית, המכיל חלקים גדולים מהמסכתות אבות וזבחים, וכולו מנוקד ומוטעם. תרומתו חשובה הן מצד תולדות הנוסח (נוסח המסכתות, הברייתות שנספחו לאבות, תוספות ליטורגיות ועוד) וגרסאות בעלות עניין מיוחד בטקסט, הן מצד מסורת הלשון. פרק זה יתרכז בבחינה הראשונה.

ב. תיאור כתב־היד

כתב־היד המתפרסם כאן נמצא בספריית המוזיאון הבריטי, וסימנו Harley 5794.*⁷ הוא מכיל ארבעה דפי קלף גדולים (20x26 ס"מ). הדפים חסרים שורה בראשם וכשלושה סנטימטרים ברוחבם. כל עמוד כתוב ברצף (ולא בשני טורים) והחזיק במקורו 29 שורות, שמהן נתקיימו כאמור 28 בלבד. כתב־היד מכיל חלקים משתי מסכתות ונספחים שונים:

1. אב' ג, י-ה, כב.
 2. ברייתות קטנות ונספחים ליטורגיים.
 3. פרק "קניין תורה".
 4. זבח' א, א-ה, ח.
- הטקסט מנוקד במלואו ניקוד טברני, לרבות סימני רפה מעל לאותיות בג"ד כפ"ת, ה, א. הוא אף מוטעם בטעמים טברניים.⁸ המשניות מסופרות.
- הכתב מרובע. מרגליות הגדירו במילים "Written in a good Hispano-Oriental hand" וקבע את זמנו למאה הי"ב.⁹ ד"ר עדנה אנגל, שבדקה את כתב־היד בדיקה פליאוגרפית, קבעה שכתבו מזרחי, וזמנו המאה הי"ב-י"ג. אני מבקש להוסיף שמבדיקת מסורתו הלשונית עולה בבירור, שכתב־יד זה קדום הוא, ומסורתו ארץ־ישראלית מובהקת. בעניינים אחדים – כללות ופרטות, הוא שונה ממסורתם של כ"ק וכי"פ. מכתבו ומניקודו עולה, שיש לו קרבה לטיפוס המזרחי של לשון חכמים.¹⁰ תיאור ודיון יבואו במקום אחר.

5 מ' בר־אשר, מבוא לכתב־יד פרמה ב', עמ' 1-19.

6 מ' בית־אריה, בתוך מבואו של בר־אשר, שם, עמ' 2-3.

7 תיאור קצר נמצא בקטלוג של מרגליות, מס' 442 (ראה תיאור קצר של הנוסח והלשון: H. Rosenberg, [REJ 53 [1907], pp. 212-219).

8 לתיאור קצר של מערכת הטעמים שלו ראה י' ייבין, הטעמה, עמ' 223.

9 ראה לעיל, הקטלוג של מרגליות, עמ' 7.

10 מ' בר־אשר, הטיפוסים, עמ' 187-220.

ג. מסורת הנוסח

1. "אבות" חותמת את סדר נזיקין

באבות הטקסטים של המשנה (כ"ק, כי"פ, כי"ל) ובאוטוגרף של הרמב"ם ועוד, סדר המסכתות בסדר נזיקין הוא: אבות, הוריות,¹¹ וזה מתאים להיקף המסכתות לפי סדר יורד: עדיות (שמונה פרקים), עבודה זרה (חמישה פרקים), אבות (חמישה פרקים), הוריות (שלושה פעמים). רק בדפוס הראשון של המשנה (נאפולי רנ"ב) תמצא סדר אחר: הוריות, אבות. בקטע גניזה מאוסף מוצרי (בניקוד בבלי), המכיל "תרגום מלות המשנה", ניתרגמו מילים מהוריות ואחר-כך מאבות.

2. פרק "קניין תורה"

בכל המשניות הקדומות מחזיקה מסכת אבות חמישה פרקים בלבד, וגם מפרשי המשנה עד המאה הט"ז – הרמב"ם, ר' נתן אב הישיבה, רשב"ץ, רע"ב, תוי"ט ו"מלאכת שלמה", לא פירשו אלא חמישה פרקים. את הפרק השישי מוצאים אנו לראשונה (במשנה!) במשניות פריס משנת 1399-1401.¹² פרק זה נספח ל"אבות" במסלול הליטורגי שלה מימי הגאונים, בתוך הסידורים או כחיבור לעצמו, ורק במאה הי"ד החלו הסופרים להעתיקו גם במשניות.¹³ הפתיחה "שנו חכמים" (לפני פרק "קניין תורה") ליתא בכתב-יד זה.

3. נספחים לפרק ה דאבות

בין פרק ה, המסתיים במאמרו של בן בג-בג "לפום צערא אגרא", ובין פרק "קניין תורה" מצויות הוספות משני סוגים:

א. ברייתות קטנות

"עז פנים... הר סיני" (כלה טז).

"ועל כולם אליהו... לעולם" (קיד' ע"ע"ב).

"סוף אדם למות... [הן עומדין] (ברכ' יז ע"א).

"אשרי מי שגדל... משמן טוב וג'" (ברכ' יז ע"א).

"למד ועשה תורה... [לעתיד לבוא]" (על פי אב' ב, טז).

"תלמידי חכמים מרבין... ורב שלום בניך" (סוף מסכת ברכות ועוד).

"ר' חנינא או' רצה הקב"ה... יאדיר" (מכות ג, טז; סדר אליהו זוטא יז).

"[בן חמש למקרא]... [מן העולם]" (אב' ה, כא בדפוסים. מקורה איננו ידוע).

11 י"נ אפשטיין, מבוא, עמ' 986.

12 מ' בר-אשר, פרקים, עמ' 2.

13 ראה פירוט בספרי, אבות, עמ' 219 ואילך.

ב. תוספות ליטורגיות

"פיטום הקטורת... [הכבוד]" (ברייתא בבבלי כר' ו ע"א).
 "[מזכירין] יציאת מצרים... את ימות המשיח" (ברכ' א, ה; נכלל בהגדה של פסח).
 "סלי' פר'" (=סליק פירקא).

מהו מקור הנספחים האלה?

הברייתות הקטנות נמצאות במקום זה (סוף פרק ה דאבות) בכמה מהסידורים, החל בקדומים שבהם: באשכנז (מחזור ויטרי), בצפון אפריקה (סידור ר' שלמה מסג'למסה (אוקספורד 896), ובעיקר בסידורי ספרד. 14 כן נמצאות הן בחמישה קטעי גניזה שהם שרידי סידורים.

שתי התוספות הליטורגיות לא נמצאו לי בסידורים למנהגיהם. את "פיטום הקטורת" מצאתי בקטע גניזה T-S E3, 62 אחרי הברייתות הקטנות, כמו בכתב-היד שלנו. את "מזכירין יציאת מצרים" מצאתי בקטע גניזה T-S K27, 13 אחרי הפרק השישי ופירוש. מן ההמשך ברור שמדובר בסידור: "בלילי שבת במנחה קוראין מידות. בערב קוראין פרק אחד משבת ואחד מעירובים".

4. פרק ב דאבות נחלק לשניים:

משניות א-ט1 ועל ש[מיטת הארץ], בספרור שלו: [א]-ז.

משניות ט2-כג (לפום צערא אגרא), בספרור שלו: [א]-ח.

חלוקה זו אינה ידועה לי משום מקור אחר.

משנה ח בספרור שלו נסתיימה, כנראה, במשנה ה, יט שלנו (לבאר שחת), שכן רווח קטן (וללא ספרור) מפריד בינה לבין ה, כ. המשנה ה, כא (בן חמש שנים) לא נעתקה במקומה אלא בסוף הברייתות הקטנות.

5. סדר המשניות ומשניות חסרות

א. סדר המשניות בפרק ד שונה הרבה מן המצוי בכתב-היד ובדפוסים של אבות: א-ה, יא-יב, טו, ו-ז, [ח], ט-יא, יג, ב: ד₁, יד-כב. המשנה ב, ד₁ ("הוא היה אומר עשה רצונו כרצונך") באה בכתב יד זה בפרק ד, ואין לדעת אם נעתקה גם בפרק ב כמו בכי"פ וברבים מהסידורים, או שמא נעתקה כאן (בפרק ד) בלבד, כמו בפירוש ר' נתן אב הישיבה ובכמה מהסידורים. מקצת קטעי הגניזה מעתיקים אותה כאן (ואין לדעת מה עשו בפרק ב), ואחרים מעתיקים אותה בפרק ב, ואין לדעת מה עשו בפרק ד, שהרי אין בידינו קטעים ארוכים המכילים את הפרקים ב-ד.

ב. בפרק ה' חסרים שלושה חצאים שניים של שלושה מאמרים: טז₂ (איזוהי אהבה... ויהונתן); יז₂ ("איזוהו מחלוקת... עדתו"); יח₂ ("משה זכה... ישראל"). שני הראשונים חסרים גם במשניות דפוס ראשון (נאפולי רנ"ב).

6. נוסחאות מיוחדות באבות

א. "ואל תנחמנו בשעת אבלו" (ד, יח). אבות הטקסטים, משניות וסידורים עד ימינו גורסים: "בשעה שמתו מוטל לפניו". גרסת כתב־היד שלנו נמצאת בשבעה קטעי גניזה, בסידורי ספרד, ובנו"א של אבות דר' נתן (שכטר, עמ' 87).¹⁵

ב. "[צר לי המקום] שעולין בו לירושלים" (ה, ה). אבות הטקסטים, משניות שבדפוס וסידורים גורסים "שאלין בירושלים", אולם קטע גניזה אחד גורס: "שעולין לירושלים". וארבעה קטעים אחרים: "כשעולים לירושלים\בירושלים".¹⁶

ג. "בן עשרים לאשה" (ה, כא). הצלע "בן שמונה עשרה לחופה" חסרה. לא מצאתי גרסה זו (במקום "לרדוף") בשום כתב־יד. משנה אחת גורסת: "בן עשרים לצבא" (אוקספורד 380), וכן פירש הרמב"ן (ראש פרשת במדבר: כל יוצא צבא בישראל).

ד. "בן שבעים לדור" (ה, כא). גרסה זו נמצאת עוד בשני קטעי גניזה: T-S E3, 62; E3, 87.

ה. "[כל כניסה שהיא] לשם מצוה... ושאינה לשם מצוה" (ד, יא); "[כל מחלוקת שהיא לשם מצוה]... ושאינה לשם מצוה" (ה, יז). כי"ל ויד שנייה בכי"פ (נרשמה מעל "שמים"), וקטעי גניזה רבים גורסים כן במאמר הראשון, והיא כנראה גרסה ארץ־ישראלית.¹⁷

ו. "והמאדים פני חבירו ברבים" (ג, י). כך גורסים כ"ק ושני קטעי גניזה. פרשנים קדומים רבים מעידים עליה שהיא כנראה גרסה ארץ־ישראלית.¹⁸

ז. "ואל תִּשְׁאַל לוֹ בשעת נדרו" (ד, ח). הגרסה בבניין נפעל (ולא תִּשְׁאַל בבניין קל) נדירה מאוד. היא הולמת את ההקשר ואת לשון המשנה ("נשאלין לנדרים" וכיו"ב).¹⁹

ח. ליתא "מעשרות סייג לעושר" (ג, יג). כך גורסים כתב־יד רבים מן הגניזה.

ט. "שלי ושלך שלך – חסיד, שלך ושלי שלי – רשע" (ה, י). גרסה זו שונה לא באורכה בלבד, אלא יש בה כנראה כדי להעיד על פירוש אחר.²⁰

ד. סיכום: מהו טיב כתב־היד?

כתב־היד המתפרסם כאן הוא חלק מהמשנה ולא חיבור ליטורגי. על זה יעידו המלים "[סדר] נזיקין" ואחר כך הפתיחה לסדר חדש: "זבחים". מסורת הנוסח והלשון חתומות בחותם של קדמות. ואף מסורתה של אבות המקורית (עד ה, כג, ללא כא) קרובה מאוד לזו של אבות הטקסטים. הבעיה העיקרית היא שאלת הנספחים לאבות (מסוף פרק ה).

15 ראה דיון בספרי, לשונה, עמ' 101-102.

16 ראה אפראט חילופי נוסחאות ודיון בספרי, לשונה, עמ' 107-108.

17 ראה אפראט חילופי נוסחאות ודיון בספרי, לשונה, עמ' 119-120.

18 ראה אפראט מלא ודיון בספרי, לשונה, עמ' 86-87.

19 ראה דיון בספרי, לשונה, עמ' 101-103.

20 ראה דיון בספרי, לשונה, עמ' 110-111.

נראה לי לשער אפוא, שהסופר לא מצא את מסכת אבות בכתב־היד שהעתיק ממנו, ולכן העתיקה מחיבור ליטורגי אחר, שהכיל את ההוספות. ואולי יש בזה גם כדי להסביר את מקומה של מסכת אבות בסוף סדר נזיקין? מכל מקום, הנוסח והלשון של מסכת אבות גופה חתומים בחותם קדמות.

ה. הטקסט: *Har. 5794

העתקתי את הטקסט על ניקודו (ללא טעמים). שמרתי על מבנה השורות שבמקור. שורה ריקה בראש כל עמוד כנגד השורה הקרועה בראשי העמודים של כתב־היד, סוגר בצד ימין של העמוד –], או בצד שמאל של העמוד –], מציין את החלק הקרוע באותו עמוד. נקודות (...) מציינות מקום לא קריא. סוגריים מרובעים בתוך הטקסט מקיפים תיבות שבגיליון או בין השיטין.

דף א: אב' ג, י-ד, ז

[]

- 1 וישיבת כניסיות שלעמי הארץ מוציאים את האדם מן העולם ר' לעזר המודעי או' הן והמפר בריתו שלאברהם אבינו והמגלה פנים בתורה והמאדים פני חבירו ברבים אן [לעולם] הבא ח' ר' ישמעאל או' הוי קל ראש וננוח לתשחורת והוי מקבל את כל האדם מרגילין את האדן לערוה ומסרות סייג לתורה ונדרים סייג לפרישות סייג לחכמה]
- 5 שנברא בצלם חיבה יתירה נודעת לו שנברא בצלם שנ' כי בצלם אלהים עשה את האן וחיבה יתירה נודעת להם שנקראו בנים למקום שנ' בנים אתם ליי אלהיכם חביבין חיבה יתירה נודעת להן שנתן להם פלי שבו נברא העולם שנ' כי לקח טוב נתתי לן נידון הכל לפי רב המעשה י' הוא היה או' הכל נתון בערב [] דה פרוסה על והפינקס פתוחה והיד כותבת וכל הרוצה ליטול בא ונוטל והגבאין מחזירין תדור בכו ויש להן על מה שיסמכו והדין דין אמת והכל מתקן לסעודה י"א ר' אלעזר]
- 10 ואם אין דרך ארץ אין תורה אם אין חכמה אין יראה ואם אין יראה אין חכמה אם] אין קמח אין תורה אם אין תורה אין קמח הוא היה או' כל שחכמתו מרובה ממעשן מועטין הרוח באת ועוקרתו והופכתו על פניו שנ' והיה כערער בערבה וג' וכל שמעשן שענפיו מועטין ושרשיו מרובין אפילו ארבע רוחות שבעולם באות ומנשבות בו אן על מים וג' ר' לעזר חסמה או' קינין ופתחי נדה הן הן גופות הלכות תקופות וגימטריאן
- 15 בן זומה או' איזה הוא החכם הלמד מכל האדם שנ' מכל מלמדי השכלתי ואיזה הן מגבור ומושל ברוחו מלוכד עיר ואי זה הוא עשיר השמח בחלקו שנ' יגיע כפיה כי] וטוב לך לחיי העולם הבא ואי זה הוא מכוויד המכבד את הבריות שנ' כי מכבדי אן קלה ובורח מן העבירה שהמצוה גוררת מצוה ועבירה גוררת עבירה ששכר מצוה]
- 20 תהי בז לכל אדם ואל תהי מפליג על כל דבר שאין לך אדם שאין לו שעה ואין לן או' מאד מאד הוי שפל רוח כי תקות אנוש רמה ג' ר' יוחנן בן ברוקה או' המחן

אָחד שׁוֹגֵג וְאֶחָד מִזִּיד בְּחִילוֹל הַשֵּׁם. ר' יִשְׁמָעֵאל בְּנוֹ אוֹ' הִלְמֵד עַל מִנַּת לְלַמֵּד מִן
 לַעֲשׂוֹת מִסְפִּיקִין בִּידּוֹ לְלַמֵּד וּלְעֲשׂוֹת. ר' צְדוּק אוֹ' אֵל תַּעֲשֶׂם עֲטָרָה לְךָ
 הִיָּה הִלֵּל אוֹ' וְדִי יִשְׁתַּמֵּשׁ בַּחֲגָא חֲלָף הָא כָּל הַנָּאוֹת מִדְּבָרֵי תוֹרָה נָטַל חֲיִיו מִן הָעוֹלָם
 לְשֵׁם מִצְוָה סוּפָה לְהִתְקַיֵּים וְשִׁאינָה לְשֵׁם מִצְוָה אֵין סוּפָה לְהִתְקַיֵּים. ר' לֵעָ | 25
 חֲבִירָךְ וְכַבּוֹד חֲבִירָךְ כְּמוֹרָא רַבָּךְ וְמוֹרָא רַבָּךְ כְּמוֹרָא שְׁמַיִם. ר' מַתִּיָּה בֶּן חָרָן
 לְאַרְיֹת וְלֹא רָאֵשׁ לְשׁוּעָלִים ר' יוֹסִי אוֹ' כָּל הַמְּכַבֵּד אֶת הַתּוֹרָה... מְכַבֵּד עַל |
 עַל הַבְּרִיּוֹת ד' ר' יִשְׁמָעֵאל בֶּר ר' יוֹסִי אוֹ' הַחוּשֶׁךְ עֲצָמוֹ מִן הַדָּ... פּוֹרֵק הַמָּנוֹ |

דף ב: אב' ד, ח-ה, ה

[]

- 1 | הַמְּבַטֵּל אֶת הַתּוֹרָה מֵעוֹשֶׁר סוּפוֹ לְבַטְלָהּ מֵעוֹנֵי ר' מֵאִיר אוֹ' הָיִי מַעֲט עֵסֶק וְעוֹסֵק בַּתּוֹרָה
 | מִן הַתּוֹרָה יֵשׁ לָהּ בְּטָלִין הַרְבֵּה כְּנִגְדָּה: וְאִם עֲמַלְתָּ בַתּוֹרָה יֵשׁ לִי שָׂכָר הַרְבֵּה לִיתֵּן לָךְ
 | אֶחָת קָנָה לוֹ פְּרָקְלִט אֶחָד וְהָעוֹבֵר עֲבִירָה אֶחָת קָנָה לוֹ קְטִיגוֹר אֶחָד וְתִשׁוּבָה
 | ר' יְהוּדָה אוֹ' הָיִי זֹהִיר בַּתְּלִמּוֹד שְׁשִׁיגָגַת תְּלִמּוֹד עוֹלָה זְרוֹן ר' שְׁמַע' אוֹ' שְׁלֹשָׁה כְּתָרִין
 | שֵׁם טוֹב עַל גְּבִיָּהֶן. ז' ר' אוֹ' עֲשֵׂה רְצוֹנוֹ בְּרְצוֹנָךְ כְּדִי שִׁיעֲשֶׂה רְצוֹנָךְ בְּרְצוֹנוֹ בְּטָל
 | מִפְּנֵי רְצוֹנָךְ. ר' נוֹהֲרֵי אוֹ' הָיִי גוֹלָה לְמָקוֹם תּוֹרָה וְאֵל תֹּאמַר שֶׁהִיא תְּבוּאָה אַחֲרֵי
 | עֵץ ר' יִנְאִי אוֹ' אֵין בִּידֵינוּ מִשְׁלֹת הָרָשָׁעִים וְאִף לֹא מִיִּסּוּרֵי הַצְּדִיקִים... ר' יַעֲקֹב אוֹ'
 | אִם הֵבֵא הַתְּקִין... בְּפִרְצָדוֹד כְּדִי שֶׁתִּכְנַס לְטָרְקִלִין הוּא הִיָּה אוֹ' יָפָה שְׁעָה אֶחָת
 | אֶת חַיֵּי הָעוֹלָם הֵבֵא וְיָפָה שְׁעָה אֶחָת שְׁלִקוֹרֶת רוּחַ בְּעוֹלָם הֵבֵא מִכָּל חַיֵּי הָעוֹלָם
 | אֶת חֲבִירָךְ בְּשַׁעַת כַּעֲסוֹ וְאֵל תִּנְחַמְנוּ בְּשַׁעַת אֲכָלוֹ וְאֵל תִּשְׁאֵל לוֹ בְּשַׁעַת נִדְרוֹ
 | שְׁמוּאֵל הַקָּטָן אוֹ' בִּנְפֹל אֵיבָךְ אֵל תִּשְׁמַח וּבְכַשְׁלוֹ אֵל יִגַּל לְבָבְךָ. אֱלִישָׁע בֶּן
 | כְּתוּבָה עַל גִּיר חֲדָשׁ הִלְמֵד זָקֵן לָמָּה הוּא דוֹמָה לְדָיו כְּתוּבָה עַל גִּיר מְחוּק. ר'
 | אִמֵּד מִן הַקָּטָנִים לָמָּה הוּא דוֹמָה לְאוֹכֵל עֲנָבִים קְהוֹת וְשׁוֹתָה יֵין מִגִּיתוֹ הִלְמֵד מִן
 | לֹות וְשׁוֹתָה יֵין מִגִּיתוֹ יֵשֶׁן. ר' אוֹ' אֵל תִּשְׁתַּכַּח בְּקִנְיָן אֵלָּא בְּמָה שִׁישׁ בּוֹ יֵשׁ קִנְיָן
 | לַעֲזוֹר הַקָּפָר אוֹ' הַקִּנְיָא וְהַתְּאֵוָה וְהַכְּבוֹד מוֹצִיאִין אֶת הָאָדָם מִן הָעוֹלָם ח' הוּא
 | אִם לִידּוֹן לִידָע לְהוֹדִיעַ וּלְהוֹדֵעַ שֶׁהוּא הַיּוֹצֵר וְהוּא הַבוֹרָא וְהוּא הַמְּבִין וְהוּא הַדִּין
 | לְפָנָיו לֹא עוֹלָה וְלֹא שְׂכָחָה וְלֹא מִשׁוּא פָּנִים וְלֹא מִקַּח שָׁחַד הַכֹּל שָׁלוֹ וְדָע שֶׁהַכֹּל
 | אֵין מְנוּסָה שְׁלֹבַע לְכָרְחָךְ אֶתָּה נּוֹצֵר וּבָעַל כְּרָחָךְ אֶתָּה נּוֹלֵד וּבָעַל כְּרָחָךְ אֶתָּה חַי וּבָעַל
 | וְתֵן אֶת הַדִּין לְפָנֶי מֶלֶךְ מַלְכֵי הַמַּלְכוּת ב'ה'. סל' פ'ר' בַּעֲשָׂרָה מֵאֲמָרוֹת
 | אֶחָד יָכוֹל לְהַבְרָאוֹת אֵלָּא לְהַפְרֵעַ מִן הָרָשָׁעִין שְׁמֵאבְדִין אֶת הָעוֹלָם שְׁנִבְרָא בַּעֲשָׂרָה
 | אִמֵּין אֶת הָעוֹלָם שְׁנִבְרָא בַּעֲשָׂרָה מֵאֲמָרוֹת ב' עֲשָׂרָה דוֹרוֹת מֵאָדָם וְעַד נֹחַ
 | וְהָיוּ מְכַעֲסִין לְפָנָיו וּבָאִין עַד שֶׁהִבִּיא עֲלֵיהֶם מִי הַמַּבּוּל. עֲשָׂרָה דוֹרוֹת מִנֹּחַ וְעַד
 | כָּל הַדוֹרוֹת הָיוּ מְכַעֲסִין עַד שֶׁבָּא אַבְרָהָם אָבִינוּ וְקִיבֵל שָׂכָר כּוֹלָם. עֲשָׂרָה
 | לְהוֹדִיעַ כִּמָּה הִיא חִיבַתוֹ שֶׁלְאַבְרָהָם אָבִינוּ ג' עֲשָׂרָה נְסִין נַעֲשׂוּ לְאַבְרָהָם
 | הַמָּקוֹם ב'ה' עַל הַמְּצָרִים בְּמִצְרַיִם וְעַשְׂרָה עַל הַיָּם עֲשָׂרָה נְסִיוֹנוֹת נִסּוּ אַבְרָהָם אֶת
 | אִים וְלֹא שָׁמְעוּ בְּקוֹלִי. ד' עֲשָׂרָה נְסִין נַעֲשׂוּ בְּמִקְדָּשׁ לֹא הִפִּילָה אֵשׁ לְרִיחַ

לם לא נמצא זבוב בבית המטבחים לא נראה קרי בכהן גדול ביום הכפורין לא
נים עומדים צפופים ומשתחווים רוחים לא היזיק נחש ועקרב בירושלים ולא

דף ג: אב' ה, ה-ה, כ

- 1 | שעולין בו לירושלים. עשרה דברין נבראו בין השמשות פי הארץ ופי הבאר |
הכתב והמכתב והלחות ויש אומרים אף המזיקין וקבורתו של משה רבינו ואילו שן
עשויה, שבעה דברים בגולם ושבעה בחכם החכם אינו מדבר בפני מי שהוא |
ואין נבהל להשיב שואל כענין ומשיב כהלכה ואומר על ראשון ראשון ועל אחרון |
ומודה על האמת וחילופיהן בגולם. ו' שבעה מיני פרעניות באין על שבעה גופו | 5
מעשרין רעב שלבצורת בא מקצתן רעבין ומקצתן שביעין גזרו שלא לעשר רעב שן
החלה רעב שלכלאה בא. ז' דבר בא לעולם על מיתות האמורות בתורה שן
באה לעולם על עינוי הדין ועל עוות הדין ועל המורין בתורה שלא כהלכה חיה רעו
השם גלות בא לעולם על עבודה זרה ועל גילוי עריות ועל שפיכות דמים ועל שן
בארבעה פרקים העולם נדון ברביעית ובשביעית ובמוצאי חג שבכל שנה ברבין | 10
ובמוצאי שביעית מפני מעשר עני שבשישית במוצאי שביעית מפני פירות שביעין
עניים. ב' ארבע מדות באדם האומר שלי שלי ושליך שליך מידה בינונית וין
שלי עם הארץ שלי ושליך שליך חסיד שליך ו[ו]שלי שליך רשע. ג' ארבע מן
שכרו בהפסדו קשה לכעוס וקשה לרצות יצא הפסדו בשכרו קשה לכעוס ון
רשע. ד' ארבע מדות בלומדין ממהר לשמע וממהר לאבד יצא שכן | 15
יצא הפסדו בשכרו ממהר לשמע וקשה לאבד חכם קשה לשמע וממהר
בנותני צדקה רוצה שיתן ולא יתנו אחרים עינו רעה בשלאחרים שיתנו אחר
ויתנו אחרים חסיד לא יתן ולא יתנו אחרים רשע. ו' ארבע מדות בהולכי בין
בידו עושה ואינו הולך שכר מעשה בידו הולך ועושה חסיד לא הולך ולא עושה |
חכמים ספוג ומשפך ומשמרת ו[ו]נפה ספוג שהוא סופג את הכל משפך מכניס בן | 20
את היין וקולטת את השמרים נפה שהיא מוציאה את הקמח וקולטת את הסן
סופה להתקיים ושאינה לשם מצוה אין סופה להתקיים. כל אהבה שהיא תלון
ושאינה תלויה בדבר אינה בטלה לעולם. ח' כל המזכה את הרבים אין
הרבים אין מספיקין בידו לעשות תשובה: וכל שיש בו שלשה דברים מתלמידן |
דברים מתלמידיו שלבלעם עין טובה ונפש שפלה ורוח נמוכה מתלמידיו שן | 25
גבוהה מתלמידיו שלבלעם ומה בין תלמידיו שלאברהם לתלמידיו שלבלעם |
הזה והעולם הבא וגן עדן שנ' להנחיל אהבי יש וג' ותלמידיו שלבלעם יורדין
תורידם לבאר שחת. ר' יהודה בן תימא או' הוי עז כן

דף ד: אב' ה, כ-ו, ב

- [
- 1 | תן חלקנו בתורתך עם עושי רצ... הפוך בה והפך בה דכולא בה...
 | אהא או' לפום צערא אגרא. עז פנים...
 | אבותיו על הר סיני ועל כולם אליה...
 | את משפחתו כל הפוסל פסול. ואינו מדבר בשבח לעולם. סוף אדם למות והכל למיתה
 5 | ... בתורה ועמלו בתורה ועשה נחת רוח ל... וגדל בשם טוב ונפטר בשם
 | טוב... טוב וג' למד ועשה הרבה כדי שיתנו לך שכר הרבה ודע מתן שכר
 | א... תלמידי חכמים מרבין שלום בעולם שנ' וכל בניה למודי יי' ורב שלום בניה
 | ... אל לפיכך הרבה להם תורה ומצות שנ' יי' חפץ למען צדקו יגדיל תורה ויאדיר
 | ... בן שלש עשרה למצות בן חמש עשרה לתלמוד בן עשרים לאשה בן
 10 | לגבורה בן ששים לעצה. בן שבעים לדור בן שמונים לזקנה בן תשעים לשנוח בן
 | ... פטום הקט... הצרי והצפורן |החלבנה והלבונה| משקל... בעים שבעים מנה מור וקציעה
 | ושה עשר מנה קשט שנים עשר קילופא שלשה קנמון תשעה בורית כרשינא תשעת
 | אם אין לו יין קפריסין מביא חמר חיוורין ועתיק מלח סודמית רובע אם אין לו מלח
 | כל שהוא ר' נתן או' אף כפת הירדן כל שהוא אם נתן בה דבש פסלה ועם חיסר אחד
 15 | אף צרי אינו אלא שרף מעצי הקטף בורית כרשינה שבה שרין את הצפורין כדי
 | פורן כדי שיהא רוחו נודף מפני שהיא עזה והלא מימי רגלין יפין לה אלא שאין
 | יציאת מצרים בלילות אמ' ר' לעזר בן עזריה הריני כבן שבעים שנה ולא זכיתי
 | ארשה בן זומא למען תזכר את יום צאתך מארץ מצרים כל ימי חייה הימים
 | העולם הזה כל ימי חייה להביא את ימות המשיח. סל' פר'
 20 | קניין תורה
 | וכה לדברים הרבה שכל העולם כולו כדי הוא לו נקרא רע אהוב אוהב את המקום
 | משמח את הבריות ומלבשתו ענוה ויראה ומכשרתו להיות צדיק וחסיד וישר
 | כות ונהנה ממנה עצה ותושיה בינה וגבורה שנ' לי עצה ותושיה וג' ב' וניתנת לו
 | לין לו רזי תורה נעשה כמעין שאינו פוסק וכנהר שהוא מתגבר והולך והוא צנוע
 25 | ותו ומרוממתו על כל המעשים. ג' אמ' ר' יהושע בן לוי בכל יום ויום בת קול
 | אריות מעלבונה של תורה שכל מי שאינו עסוק בתלמוד תורה הרי זה נזוף שנ' נזם
 | אלהים המה והמכתב מכתב אלהים הוא חרות אל תהי קורא חרות אלא
 | ד' הלמד בתלמוד תורה הרי זה מתעלה שנ' ממתנה נחליאל

דף ה: אב' ו, ב-ו, י

- [
- 1 | שלא למד אלא שני דברים מאח... ל קראו רבו ואלופו שנ' ואתה אנוש כערכי אלופי |
 | ישראל שלא למד אלא שני דברים מא... ל קראו רבו ואלופו הלמד מחברו פרק |
 | ... על כמה... הוא צר... בו כבוד ואין כבוד אלא תורה שנ' כבוד |

- כי לקח טוב נתתי לכם וג'... כך היא דרכה של תורה פת במלח תאכל ומים תשת
אתה עמל אשריך וטוב... אשריך בעולם הזה וטוב לך לחיי העולם הבא. אל | 5
מלימודך עשה אל... ה לשלחן מלכים ששלחנך גדול משלחנם וכתרך גדול |
שכר פעולתך... גדולה תורה מן הכהונה ומן המלכות שהמלכות בשלשים |
בארבעים ושמון... ברים ואילו הן ארבעים ושמון דברין בישוב במקרא ובמשן
... ה במיעוט סחורה. ובמעוט תענוג ובמעוט דרך הארץ ובארץ אפים. בן
בתלמוד בשמיעת האוזן בא... ת שפתים בבינת הלב בשכלות הלב באימה בן | 10
ובדיבוק חברים ובפילפול התלמידים ז' המכיר את מקומו השמח בחלקו |
אוהב את המקום אוהב את הבריות אוהב את התוכחות והב את הצדקות או
את ה... ולא רודף אחר הכבוד ולא מגיס לבו בתלמוד |
ומכריעו לכף זכות. על האמת ומעמידו על השלום ומתישב בתלמודו |
רבו והמכון את שמועתו ואומר דבר משם אומרו הא למדתה שכל האומר דבן | 15
ותאמר אסתר למלך בשם מרדכי. ט' גדולה תורה שהיא נותנת חיים ל...
חיים הם למוצאיהם וג' רפאות תהי לשרך ושקוי לעצמותיה כי לוית חן הנה |
אך ימים בימינה בשמאלה עשר וכבוד דרכיה דרכי נעם וג' כי בי ירבו ימיה |
בן יהודה או' משם ר' שמע' הנזאי והכוח והעושר והחכמה והשיבה והזקנה והן
עטרת תפארת שיבה בדרך צדקה תמצא עטרת זקנים בני בנים ותפארת בנים | 20
זקנים שיבה ואו'... כבוד ר' שמע' בן מנסיא או' אילו שבע מדות שאמר |
ברבי ובבניו... ר' יוסי בן קיסמא פעם אחת הייתי מהלך בדרך מצא... |
אמר לי ר' מאיזה מקום אתה אמרתי לו מעיר יבנות גדולה של חכמים ושל |
כמה כסף וכמה זהב שתבוא ותדור במקומי עמי אמרתי לו בני אפילו אתה |
טובות ומרגליות שבעולם איני מניח מקום דברי תורה ואלך ואדור במקום שן | 25
שבשעת פטירתו שלאדם מן העולם אין מלוין אתו לא כסף ולא זהב אלא |
בספר תלים על ידי דויד מלך ישראל שנ' טוב לי תורת פיך מאלפי זהב וכסף... |
הן תורה קנין אחד שמים וארץ קנין אחד אברהם קנין אחד ישראל קנין |

דף ו: אב' ו, י-סוף, זבח' א, א-ב, ב

[

1. [השמים כסאי והארץ הדם רגלי וג' אברהם קנין אחד מנין שנ' ויברכהו ויאמר ברוך אברהם
| יעבר עמה יי עד יעבר עם זו קניית ואו' לקדושים אשר בארץ המה בית המקדש קנין
| כול קדשו הר זה קנתה ימינו והביאתים אל הר קדשי ושמחתים בבית תפלתי וג' וכולם
| הנקרא בשמי ולכבודי בראתיו יצרתיו אף עשיתיו ואומ' יי' ימלך לעולם ועד
| יה יי' אחד ושמו אחד. סל' פר' | 5

ר נזיקין

...זבחים

וא שלא עלו לבעלין משם חובה חוץ מן הפסח ומן החטאת הפסח בזמנו והחטאת

- 10 | בְּזִמְנוֹ וְהַחֲטָאת וְהָאֵשׁ בְּכָל זָמַן אָמַר ר' לִיעְזֹר הַחֲטָאת בָּאָה עַל חֲטָא וְהָאֵשׁ בָּא
| וְהָאֵשׁ אֵשׁ פָּסוּל שֶׁלֹּא לְשִׁמּוֹ יוֹסִי בֶּן חוּנִי אִמ' הַנִּשְׁחָטִין לְשֵׁם פֶּסַח וְלְשֵׁם חֲטָאת
| וְשֵׁם גְּבוּהָ מִהֵן כְּשֵׁרִין וְלְשֵׁם נִמּוּךְ מִהֵן פָּסוּלִין ב' כְּאִיזָה צַד קֹדֶשִׁי קֹדֶשִׁין
| וְיֵן קָלִין שֶׁשְׁחָטוּן לְשֵׁם קֹדֶשִׁי קֹדֶשִׁין הַבְּכוֹר וְהַמַּעֲשֵׂר שֶׁשְׁחָטוּן לְשֵׁם שְׁלָמִין
| וְשֵׁם מַעֲשֵׂר פָּסוּלִין ג' הַפֶּסַח שֶׁשְׁחָטוּ בְּשַׁחֲרִית בְּאַרְבָּעָה עָשָׂר שֶׁלֹּא לְשִׁמּוֹ
| עָשָׂר בֶּן בְּתִירָה פּוֹסֵל כְּאִילוֹ נִשְׁחָט בֵּין הָעֶרְבִים אָמַר ר' שְׁמַעוֹן בֶּן עֲזִי מְקוֹבֵל
15 | וְאֵת ר' לִיעְזֹר בֶּן עֲזַרְיָה בִּישִׁיבָה שֶׁכָּל הַזִּבְחִין הַנֶּאֱכָלִין שֶׁנִּזְבְּחוּ שֶׁלֹּא לְשֵׁם כְּשֵׁרִין
| וְהַפֶּסַח וּמִן הַחֲטָאת וְלֹא הוֹסִיף בֶּן עֲזִי אֶלָּא הָעוֹלָה וְלֹא הוֹדוּ לוֹ חֲכָמִין ד'
| וַיִּבֹל וְהִילֵךְ וְזָרַק שֶׁלֹּא לְשֵׁם אוֹ לְשֵׁם וְשֶׁלֹּא לְשֵׁם אוֹ שֶׁלֹּא לְשֵׁם וְלְשֵׁם פָּסוּלִין כְּאִי
| וְשֵׁם שְׁלָמִין שֶׁלֹּא לְשֵׁם חֲטָאת וְלְשֵׁם הַפֶּסַח. ה' שֶׁהִזְבַּח נִפְסֵל
| וְלוֹךְ וּבִזְרִיקָה ר' שְׁמַעוֹן מְכַשִּׁיר בְּהִילּוּךְ שֶׁהָיָה ר' שְׁמַעוֹן אוֹ אִיפְשָׁר שֶׁלֹּא בְּשַׁחֲטָה
20 | וְשֶׁלֹּא הִילּוּךְ וְשׁוֹחֵט בְּצַד הַמִּזְבֵּחַ וְזוֹרֵק ר' אֶלְעָזָר אוֹ אֶף הַמִּהְלֵךְ לְמָקוֹם שֶׁהוּא
| שְׁאִינוֹ צָרִיךְ לְהֵלֵךְ אִין הַמַּחֲשֶׁבֶה פּוֹסֵלֶת ס'פ' כָּל הַזִּבְחִין שֶׁקִּיבֵּל דָּמָן
| כְּפֹרִיִן וְשֶׁלֹּא רְחוּץ יְדִיִן וְרִגְלֵי עַרְל טָמֵא יוֹשֵׁב עוֹמֵד עַל גְּבִי כְּלִין וְעַל גְּבִי בְּהֵמָה
| וְלִפְסֵל ר' שְׁמַעוֹן מְכַשִּׁיר נִשְׁפָּךְ עַל הָרֹצֶפֶה וְאֶסְפוֹ פָּסוּל נִתְּנוֹ עַל גְּבִי הַכֶּבֶשׂ שֶׁלֹּא
| וְלֵן וְאֵת הַנִּיתָנִין לְמַעַלָּן לְמִטָּן וְאֵת הַנִּיתָנִין בְּפָנִין בַּחוּץ וְאֵת הַנִּיתָנִין בַּחוּץ בְּפָנִים פָּסוּל
25 | ...]. לְזוֹרֵק דָּמוֹ בַּחוּץ אוֹ מִקְצַת דָּמוֹ בַּחוּץ לְהַקְטִיר אֲמוּרָיו בַּחוּץ אוֹ מִקְצַת אֲמוּרָיו

דף ז: זבח' ב, כ-ד, א

- 1 | |
| לְמַחֵר אוֹ מִקְצַת דָּמוֹ לְמַחֵר לְהַקְטִיר אֲמוּרָיו לְמַחֵר אוֹ מִקְצַת אֲמוּרָיו לְמַחֵר לֹא
| לֹאכֹל כְּזִית מַעוֹר הָאֵלִיָּה לְמַחֵר פִּיגוּל וְחִיבִין עָלָיו כֶּרֶת ד' זֶה הַכֹּלֵל כָּל הַ
| שִׁדְרָכּוֹ לֹאכֹל לְהַקְטִיר דָּבָר שִׁדְרָכּוֹ לְהַקְטִיר חוּץ לְמָקוֹמוֹ פָּסוּל וְאִין בּוֹ כֶּרֶת חוּץ |
| הַמִּתִּיר כְּמִצּוֹתוֹ ה' כְּאִיזָה צַד קָרֵב הַמִּתִּיר כְּמִצּוֹתוֹ שֶׁחֵט בְּשִׁתִּיקָה קִיבֵּל וְ
5 | קִיבֵּל וְהִילֵךְ וְזָרַק בְּשִׁתִּיקָה אוֹ שֶׁשְׁחָט קִיבֵּל וְהִילֵךְ וְזָרַק חוּץ לְזִמְנוֹ זֶה הוּא שֶׁן
| לֹא קָרֵב הַמִּתִּיר בְּמִצּוֹתוֹ שֶׁחֵט חוּץ לְמָקוֹמוֹ קִיבֵּל וְהִילֵךְ וְזָרַק חוּץ לְזִמְנוֹ אוֹ שֶׁן
| לְמָקוֹמוֹ אוֹ שֶׁשְׁחָט קִיבֵּל וְהִילֵךְ וְזָרַק חוּץ לְמָקוֹמוֹ הַפֶּסַח וְהַחֵט ... שֶׁשָּׁח... |
| אוֹ שֶׁשְׁחָט חוּץ לְזִמְנוֹ קִיבֵּל וְהִילֵךְ וְזָרַק שֶׁלֹּא לְשֵׁם אוֹ שֶׁן
| כְּמִצּוֹתוֹ ו' לֹאכֹל כְּזִית בַּחוּץ כְּזִית לְמַחֵר כְּזִית לְמַחֵר כְּזִית בַּחוּץ |
10 | בַּחוּץ פָּסוּל וְאִין בּוֹ כֶּרֶת ח' אִמ' ר' יוֹדָה זֶה הַכֹּלֵל אִם מַחֲשֶׁבֶת הוּא
| מַחֲשֶׁבֶת הַמָּקוֹם קֹדֶמָה לְמַחֲשֶׁבֶת הַזָּמַן פָּסוּל וְאִין בּוֹ כֶּרֶת וְחֲכַמ' אִוּמ'. ... |
| כְּחֲצִי זֵית כֶּשֶׁר שְׁאִין אֲכִילָה וְהַקְטֶרֶה מְצֻרָפִין ... סך' פ'ר'
| שֶׁהַשְּׁחִיטָה כְּשִׁירָה בְּזָרִין וּבְנִשְׁיִין וּבְעֶבְרִין וְאִפִּילוֹ בְּקֹדֶשִׁי קֹדֶשִׁין וּבְלִבְד' ... |
| בְּמַחֲשֶׁבֶה וְכוּלָּן שֶׁקִּבְּלוּ אֶת הַדָּם חוּץ לְזִמְנוֹ וְחוּץ לְמָקוֹמוֹ אִם יֵשׁ דָּם הַנֶּפֶשׁ יָחוּ
15 | לְפָסוּל יִחְזִיר לְכֶשֶׁר קִיבֵּל בִּימִינוֹ וְנָתַן בְּשִׁמְאָלוֹ יִחְזִיר לִימִינוֹ קִיבֵּל בְּכָלִי קוֹדֶשׁ וְנָתַן |
| עַל הָרֹצֶפֶה וְאֶסְפוֹ כֶּשֶׁר נִתְּנוֹ עַל גְּבִי הַכֶּבֶשׂ שֶׁלֹּא כִּנְגֵד הַיִּסּוֹד נָתַן אֶת הַנִּיתָנִין לְמִטָּן |

- בפניו בחוץ אם יש דם הנפש יחזיר הפשר ויקבל ג' השוחט את הזבח לאכל |
 דרכו להקטיר פשר ר' אליעזר פוסל לאכל דבר שדרכו לאכל ולהקטיר דבר שדן
 זית ולהקטיר כחצי זית פשר שאין אכילה והקטרה מצטרפין. ד' השוחט |
 20 מן הקופה מן האלל מן העצמות ומן הגידין מן הקרנין | ומן הטלפין פשר ואין חייבין |
 השוחט את המוקדשין לאכל שליל או שליה בחוץ לא פיגל המולק תרין בפניו |
 וביצי תרין אין חייבין עליהן משם פיגול ונותר וטמא. ו' שחטו |
 לחוץ ר' יהודה פוסל וחכמין מכשירין שחטו על מנת ליתנו על |
 למעלן ואת הניתנין למעלן למטן ואת הניתנין בפניו בחוץ ואת הניתנין בפניו
 25 שיאכלוהו ערלין ושיקריבוהו ערלין לשבר עצמות הפסח ולאכל הימנו נא... ערב ו
 פוסלת אלא חוץ לזמנו וחוץ למקומו והפסח והחטאת שלא לשמן סל' |
 על מזבח החיצון שנתנין מתנה אחת כיפר ובחטאת שתי מתנות בן
 לפיכך אם נתן את הראשונה כתיקנה ואת השנייה חוץ לזמנה פי |

דף ח: זבח' ד, א-ה, ו

- |
 1 |סול ואין בו פרת ג' אילו דברין שאין חייבין עליהן משם פיגול הקומץ והלבונה
 |נחת נסכין והדם והנסכין הבאים בפני עצמן דברי ר' מאיר וחכמ' אומ' אף הבאים על
 | אין חייבין עליו משם פיגול ור' מאיר או' חייבין עליו משם פיגול שדם האשם מתירו
 | חייבין עליו משם פיגול שדם האשם מתירו וכל שיש לו מתירין ד' העולה דמה
 5 | עולת העוף דמה מתיר את בשרה למזבח חטאת העוף דמה מתיר את בשרה
 |מן מתיר את אמוריהן לקרב ר' שמע' או' כל שאינו על מזבח החיצון בשלמין אין
 [...] משם פיגול ונותר וטמא והשוחט בחוץ פטור דב' ר' שמעון ר' יוסי
 | נותר ומשם טמא חוץ מן הדם נוימי ר' שמעון בדבר שדרכו
 | משם טומאה ו' לשם ששה דברים הזבח נזבח לשם זבח.
 10 | וחטאת ואשם לשם חטא אמ' ר' יוסי אף מי שלא היה בלבו לשם
 | שאין המחשבה הולכת אלא לאחר העובד סל' פר' איזה |הוא| מקומן
 | ושעיר שליום הפיפורין שחיתתן בצפון וקיבול דמן בכלי שרת בצפון ודמן טעון
 |זבח הזהב שמתנה אחת מהן מעפכת שירי הדם היה שופך על יסוד מערבי
 | ב' פרין הנשרפין ושעירין הנשרפין שחיתתן בצפון וקיבול דמן בכלי שרת
 15 |מזבח הזהב ומתנה אחת מהן מעפכת שירי הדם היה שופך על יסוד מערבי שלמזבח
 |לו נשרפין בבית הדשן ג' חטאת הציבור והיחיד אילו הן חטאות הצבור שעירי
 |פון וקיבול דמן בכלי שרת בצפון ודמן טעון ארבע מתנות על ארבע קרנות כאיזה צד
 |רומית מזרחית מזרחית צפונית צפונית מערבית מערבית דרומית שירי הדם היה
 |מן הקלעין לזכרי כהונה בכל מאכל ליום ולילה עד חצות ד' העולה קדשי
 20 | כלי שרת בצפון ודמה טעון שתי מתנות שהן ארבע וטעונה הפשט וניתוח וכליל לאשים
 |ילו הן אשמות (ו) אשם גזילות (ו) אשם מעילות, (ו) אשם שפחה חרופה אשם נזיר אשם

[צפון ודמן טעון שתי מתנות שהן ארבע ונאכלין לפנין מן הקלעין
 ודה ואיל נזיר קדשין קלין שחיתתן בכל מקום בעזרה ודמן טעון
 ור בכל אדם בכל מאכל ליום ולילה עד חצות והמורם מהן כיוצא בהן אלא שהמורם
 25 [הן ז' שלמין קדשין קלין שחיתתן בכל מקום בעזרה ודמן טעון שתי מתנות שהן
 אל לשני ימים ולילה אחד המורם מהן כיוצא בהן אלא שהמורם נאכל לכהנין
 אשר והפסח (ו) קדשין קלין שחיתתן בכל מקום בעזרה ודמן טעון מתנה
 והבכור לכהנים והמעשר לכל אדם ונאכלין בכל העיר לכל אדם בכל

2. לשונה של המשנה המזרחית

א. מבוא

המחקר המדעי של לשון חכמים נשען מראשיתו בעיקר על שני כתבי-יד מנוקדים של המשנה: כ"י קאופמן (=כ"ק), שנעתק באיטליה במאה ה"א,²¹ וכ"י פארמה א' (=כ"פ), שנעתק אף הוא באיטליה במאה ה"א.²² במקביל לזה תוארה לשון חכמים על פי כתבי-יד המנוקדים בניקוד בבלי שנעתקו במזרח, והם שלושה: כ"י אססמני 66 של הספרא, קטעי גניזה רבים למשנה²³ וכתב-יד מתימן.²⁴

חוקרי הספרות התלמודית וחוקרי לשון חכמים קבעו כאחד, שכל כתבי-היד האלה מייצגים נוסח ולשון מן הענף הארץ-ישראלי,²⁵ שלא כמשניות שבדפוס ושלא כמשניות שעם הבבלי, המייצגות נוסח ולשון מן הענף הבבלי.²⁶ מ' בר-אשר מצא, שהענף הארץ-ישראלי נחלק לשני טיפוסים: טיפוס מערבי (כ"ק וכ"פ) וטיפוס מזרחי (כתב-יד בניקוד בבלי וכתב-יד בניקוד טברני: פארמה ב'²⁷ ואנטונין 262).²⁸ ההבדלים העיקריים שבין שני הטיפוסים מצויים בניקוד ולא בטקסט העיצורי. כך עלה מן העיונים הראשונים שנתפרסמו עד כה,²⁹ ונדרש עוד פרסום של כתב-יד מן הטיפוס המזרחי כדי לבסס הבחנה זו. כאן אני מתאר את מסורתו הלשונית של כתב-יד שנעתק במזרח במאה ה"ב. הוא שונה בכללים ובפרטים ממסורותיהם של כתב-יד

21 מ' בית-אריה, "כ"ק, עמ' 84-99; ד' רוזנטל, עבודה זרה, עמ' 123-130.

22 ג' הנמן, צורות, עמ' 6-7; ד' רוזנטל, עבודה זרה, עמ' 131-134.

23 י' ייבין, מסורת, עמ' 40-42, 237-241.

24 ש' מורג, העברית, ועוד מאמרים רבים מאוד.

25 ראה את מאמרו המצוין של י' זוסמן בסוגיה זו, כתב-יד ומסורות, עמ' 215-250.

26 ראה דוגמה יפה לעימות הזה מתוך מסכת עבודה זרה בחיבורו של ד' רוזנטל, עבודה זרה, עמ' 57-95.

27 ראה לפי שעה את מבואו של מ' בר-אשר לכתב-יד זה, עמ' 1-19.

28 בר-אשר, הטיפוסים, 187-220.

29 בר-אשר, הטיפוסים, עמ' 205, וראה עוד מה שכתב במאמרו, בירורים, עמ' 183-210.

מהטיפוס המערבי. תחילה אציג תיאור מפורט של המסורת הלשונית שלו, ואחר כך אבחן את זיקתו אל טיפוסיה של לשון חכמים.

ב. תיאור כתב־היד ותוכנו

הטקסט מנוקד במלואו ניקוד טברני ומוטעם בטעמים טברניים.³⁰ מ' בית־אריה וע' אנגל קבעו על פי בחנים פליאוגרפיים שכתב־היד נעתק במזרח עד ראשית המאה הי"ב.

הטקסט על ניקודו מפורסם לעיל,³¹ ועמו מתפרסם תיאור מפורט של מסורת הנוסח שלו ודיון במבחר נוסחאות. העולה שם מן הדיונים במסורת הנוסח הוא שכתב־יד זה ניצב בשורה אחת עם אבות הטקסטים של המשנה, אבל נמצאו בו גם קווים ייחודיים.

ג. הכתיב

1. בדרך כלל, כתיבו הוא הכתיב הידוע לנו מכתב־היד של המשנה, אך מועט הוא השימוש ביו"ד ובו"ו בהברות סגורות בלתי מוטעמות.
2. הסיומת ay: עזי, נוהרי, אבל: ר' ינאי.
3. סיומת ה"א: בן זומה, בן ברוקה, מתיה, חסמה, בתירה. וכנגדם: בן תימא, בן זומא, מנסיא, קיסמא (בברייתות שנוספו).
4. שי"ן [במקום סמ"ך]: השתכל (אב' ד, כ), החושך עצמו (אב' ד, ז).
5. צורן הריבוי: כ"י זה מרבה בכתיב יין בריבוי השמות (ובכולם שמות תואר), ובבינוני – יותר מכל כ"י אחר הידוע לי: בפנין, כהנין, חכמין, רשעין, כיפורין, בעלין, קדשין, כתרין, קרנין, טלפין, פריין, שעירין, קלעין, קלין, כשרין, מועטין, מרובין, מרגילין, מכעיסין, באין לומדין, מעשרין, עולין, רעבין, שבעין, בטלין.
6. "של" מחוברת תמיד לשם שלאחריה.
7. הקיצורים נדירים: או' (=אומר), ר' (=רבי), וג' (וגומר), שנ' (=שנאמר), מלך מלכי המל' ב' ה' (=ברוך הוא; אב' ד, כב), המקום ב' ה' (אב' ה, ג). השמות הפרטיים נכתבים במלואם פרט לאחד: שמע' (=שמעון).
8. אדן\אדם.
9. למעלן\למטן.

ד. הניקוד

1. הניקוד טברני רגיל.
2. סימון רפה (-) מעל לאותיות בגדכפ"ת, א, ה.

30 תיאור קצר של שיטת הטעמים שלו נכלל במאמרו של י' ייבין, הטעמה, עמ' 223.

31 הסעיף הקודם: משנה מזרחית.

3. חילופי קמץ-פתח מועטים: דם-/דם-, נִייר/נִייר, לְשֶׁמֶן/לְשֶׁמֶן, שֶׁהֶכֶל.
4. חילופי צירי-סגול מועטים מאוד: לֶשֶׁם/לֶשֶׁם, לִיתָן.
5. חילופי קמץ קטן - חולם/קיבוץ: כָּל-/כָּל, שָׁלַח/שָׁלַחנָךְ.
6. הפתח הגנוב מסומן לפי הגרונית: יִגְיֶעַ, הַמְשִׁיחַ, לְרִיחַ, הַשְׁמַח, הָרוּחַ, הַכּוֹחַ, לְשׁוֹחַ, וְנוֹחַ, לְשִׁמְעַ.

ה. הגה וצורות

תחילה יבואו הערכים שהרחבנו בהם את הדיבור (בשל ייחודם או בשל ההשוואה למסורות אחרות), ואחר כך יבואו רשימות של צורות, בלי כל דיון, כדי שיהיה התיאור מלא.

I. המשנה

1. **שי"ן הזיקה:** בדרך כלל היא מנוקדת בסגול, אבל לפני תיבות משתי הקבוצות האלה השי"ן מנוקדת תמיד בשווא: (א) שְׁהוּא, שְׁהִיא, שְׁהֵן (ב) שְׁאִין, שְׁאִינוּ, שְׁאִינָה. זאת תכונה בבליית ותימנית,³² וכך בכ"י פארמה ב'.³³ כ"י פ מקיים שי"ן בשווא בקבוצה הראשונה ואחרי בכל"ו גם בקבוצה השנייה.³⁴
2. **אינו:** הניקוד בשורוק משותף הן לאבות הטקסטים של המשנה (כ"י ק וכי"פ) הן למסורת הניקוד הבבליית ולמסורת הניקוד התימנית.³⁵ הניקוד בחולם נמצא מעט מאוד בכ"י פאריס³⁶, בכי"פ ובניקוד הבבלי, אבל הוא הניקוד היחיד בכ"י פארמה ב'.
- אינה:** תמיד בה"א מופקת, וכן בכ"י פארמה ב'. במסורת הבבליית מצויות צורות בה"א מופקת וצורות בלא מפיק. כי"ק וכי"פ אינם מפיקים את הה"א.³⁷
3. **הימנו (אב' ד, ז), הימנו (זב' ג, ו):** אבות הטקסטים של המשנה מעדיפים בבירור את השימוש במילים "ממנו", "ממנה". למשל, כי"ק גורס 22 פעמים "המנו", "המנה", כנגד כ-270 פעמים "ממנו", "ממנה". החוקרים נטו לראות בצורה "הימנו" יסוד לשוני אמוראי, שחדר מן התלמוד הבבלי לכתב-יד ולדפוסים של המשנה.³⁸ העובדה ש"המנו" נמצאה מתועדת באיגרות בר-כוכבא (וכן "המך")

32 י' ייבין, מסורת, עמ' 1158-1162; מורג, העברית, עמ' 150-184.

33 בר-אשר, פארמה, עמ' 15. הטיפוסים, עמ' 199.

34 שרביט, לעיל, שתי תופעות. ייבין, מסורת, עמ' 1162.

35 ייבין, מסורת, עמ' 1116; מורג, העברית, עמ' כז.

36 מ' בר-אשר, פרקים, עמ' 68.

37 ראה מה שכתבתי על הצורות "אינו", "אינה" בחיבורי, לשונה, עמ' 213-214.

38 ואף בכ"י אסמני למשנה: 5x "המנו", "המנה", כנגד 105x "ממנו", "ממנה". אבל בכי"ו לתוספתא

- עוררה הרהורים חדשים בעניין.³⁹ ואשר לניקודה – ה"א חרוקה מצויה במסורת הבבלית והתימנית ובכ"פ. מ"ם מוכפלת מצויה במסורת הבבלית והתימנית.⁴⁰
4. **משקל הפעל – הפשט, הפסדו (x3):** כנגד הפעל בכ"ק ובכ"פ (החריגים מועטים) גורסות המסורת הבבלית והתימנית הפעל, וכן בכ"י פארמה ב' ובכ"י אנטונין.⁴¹ וכך מנוקד באוטוגרף פירוש המשנה לרמב"ם.⁴²
5. **קדשין, קדשי קדשין, קדשין קליו, קדשין קליו, וקדשין קליו:** נפתח במקרא: "קדשין", "הקדשין", "קדשין", "קדשין"; בכ"י: "קדשין", "הקדשין", "קדשין", "קדשין", אבל: "קודש הקדשין". וכיוצא בזה בכ"י פארמה ב': "לקדשין", "בְּקִדְשֵׁי", אבל: "בית קדש הקדשין"; בכ"י אנטונין נמצאו רק שתי צורות מנוקדות: "בְּקִדְשֵׁי", "לקדשין". במסורת הבבלית מנוקדות המובאות המקראיות (ואף סמוך להן): "קדשין", "הקדשין", אבל בשאר המקרים: "קדשין", ובייחוד בצירוף: "קדשין קליו".⁴³
6. **תָּרִין (= תורין), x2:** התיבה מקראית לעולם בקיום החולם: "תָּרִין" (הכתיב חסר תמיד, x9). כי"ק (תמיד בכתיב חסר) וכי"פ מנקדים בכל מקום "תָּרִין", "תָּרִין". אבל המסורת הבבלית מבחינה: "תורין", "תָּרִין" במובאה מקראית; "תָּרִין" בלשון חכמים.⁴⁴ אין התיבה מזדמנת בסדר טהרות, ועל כן אין לדעת את מסורתם של פארמה ב' ושל אנטונין.
7. **עוֹקְרָתוֹ, הוֹפְכָתוֹ, מַלְבִּשְׁתּוֹ, וּמַכְשִׁירָתוֹ, אבל: "תו", "ומרוֹמְמָתוֹ":** ניקוד רוב הצורות במשקל "פועלתו" הוא על דרך המקרא וכנהוג במסורת הבבלית.⁴⁵ לא כך נוהגים כי"ק, כי"פ, פארמה ב' וכ"י פריס, אלא "פועלתו".⁴⁶ וכן בכ"י אנטונין: "פושטתו" (נידה ח, א). וכן במסורת התימנית.
8. **זָמֶן:** במקרא: "זָמֶן", וכן בכ"ק ובכ"פ, אבל המסורת הבבלית נחלקת לשניים: בספרא (אססמני 66): "זָמֶן", ואילו בכ"י שמחוצה לו – בעיקר "זָמֶן".⁴⁷ ובני תימן גורסים לעולם "זָמֶן".⁴⁸

המצב שונה לחלוטין: כ-290 x (!) "הימנו", "הימנה" כנגד כ-250 x "ממנו", "ממנה". ובכ"ע עוד

פחות "ממנו" (x124). ראה נתן, ארפורט, עמ' 284.

39 בר-אשר, הטיפוסים, עמ' 213-214.

40 ייבין, מסורת, עמ' 1127; מורג, העברית, עמ' 111.

41 ח' ילון, מבוא, עמ' 40-41; ייבין, מסורת, עמ' 990-991.

42 ת' צורבל, משנת הרמב"ם, עמ' 254.

43 ייבין, מסורת, עמ' 854.

44 ייבין, מסורת, עמ' 777-778. בתרגום אונקלוס: יתָרִין.

45 ייבין, מסורת, עמ' 442; מורג, העברית, עמ' 248.

46 בר-אשר, הטיפוסים, עמ' 197.

47 ייבין, מסורת, עמ' 945-946.

48 וראה מה שכתבתי במאמרי, ניקוד, 122.

9. **אֶפִּילוּ, וְאֶפִּילוּ:** בכ"ק – "אֶפִּילוּ, וְאֶפִּילוּ". אבל במסורת הבבלית והתימנית: "אֶפִּילוּ", "אֶפִּילוּ", בוי"ו החיבור תמיד: "וְאֶפִּילוּ".⁴⁹ גם בפארמה ב' מצאתי "אֶפִּילוּ", "אֶפִּילוּ" (פרה ב, ו), אבל "וְאֶפִּילוּ" (טהר' ו, ד – x4), "וְאֶפִּילוּ" (אה' טו, ז).
10. **מִזְבַּח הַחִיצוֹן** (x3): כ"ק מנקד תמיד כצפוי "מִזְבַּח הַחִיצוֹן", אך כ"פ מנקד לרוב "מִזְבַּח הַחִיצוֹן". הניקוד בבי"ת פתוח הידוע במסורת הבבלית והתימנית לצד הניקוד בצירי. וכן בביטוי המקביל "מִזְבַּח הַפְּנִימִי".⁵⁰
11. **מַעֲשֵׂר עֲנִי:** זה הניקוד הצפוי במבנה סמיכות, וכן מצאנו במקרא: "מַעֲשֵׂר דָּגָן" וכיו"ב. וכך מנקד כ"פ "מַעֲשֵׂר עֲנִי", וכמוהו "מַעֲשֵׂר שְׁנִי". אבל כ"ק מנקד "מַעֲשֵׂר עֲנִי" כמו "מַעֲשֵׂר שְׁנִי". האם זאת דוגמה לגרר מורפולוגי ("זיווגי צורות") לכאן או לכאן? המסורת הבבלית מבחינה בין ניקוד השם הזה במקרא (השי"ן תמיד פתוחה) ובין ניקודו בלשון חכמים (בשי"ן כמעט תמיד צרויה).⁵¹
12. **אֵיל נֹזֵר:** במקרא צורת הנסמך מנוקדת תמיד בצירי: "אֵיל אֲשֶׁם", "אֵיל הַחֲצֵר", וכך מנקד כ"ק: "אֵיל נֹזֵר". במסורת הבבלית: "אֵיל נֹזֵר", "אֵיל הַעוֹלָה", "אֵיל מֵלֵאִים", אבל: "אֵיל הָעֵם".⁵² וראה להלן: יין קפריסין.
13. **אֲשֶׁם גִּזְלֹת, אֲשֶׁם מַעֲלֹת, אֲשֶׁם שִׁפְחָה חֲרוּפָה, אֲשֶׁם נֹזֵר, אֲשֶׁם מַצֹּרֶע:** במקרא אין השם "אֲשֶׁם" מתועד בצורת הנסמך. בכ"ק: "אֲשֶׁם" – כצפוי. וכן בפארמה ב' (פרה א, ד), אבל במסורת הבבלית והתימנית – לעולם "אֲשֶׁם" גם בנסמך.⁵³
14. **(בֵּית) מִטְבָּחִים:** כ"ק מקיים בי"ת קמוצה: "מִטְבָּחִים" (תמיד ג, ה; מיד' ג, ה) ואף כ"פ מנקד: "מִטְבָּחִים" (תמיד ג, ה), אבל מסורת בני תימן מקיימת בי"ת בשווא: "מִטְבָּחִים".
15. **לְעוֹלָם:** "אינה בטילה לְעוֹלָם" (אב' ה, יז); "ואינו מדבר בשבח לְעוֹלָם" (ברייתא בסוף פרק ה' דאבות). במקרא הניקוד הוא "לְעוֹלָם", וכן בכ"ק ובמסורת הבבלית (כ"י אססמני לספרא). הניקוד בלמ"ד קמוצה אינו ידוע לי משום מקור אחר.
16. **קֶרְנִין, טִלְפִּין:** צורת הריבוי של שמות אלו באבות הטקסטים היא "קֶרְנִים", "טִלְפִּים". וכן במסורת הבבלית.⁵⁴ הניקוד שעל דרך הריבוי – ים לא ידוע לי ממקור אחר.⁵⁵ וראה להלן: מימי רגלין.

49 ייבין, מסורת, עמ' 1119; מורג, העברית, עמ' 111.

50 ייבין, מסורת, עמ' 998.

51 ייבין, מסורת, עמ' 1000.

52 ייבין, מסורת, עמ' 868.

53 ייבין, מסורת, עמ' 940. והשווה מה שהביא בר-אשר מכ"י פריס, פרקים, עמ' 85-86, כגון: "זֶקֶן התחתון".

54 ייבין, מסורת, עמ' 819, 843.

55 אמנם במשמעות "יסוד דבר ועיקרו" מצאתי שכי"ק מנקד "שני קֶרְנִים וחומש" (תר' ו, ד).

17. **לִידַע** (אב' ד, כב): ניקוד זה מזדמן מעט גם באבות הטקסטים של המשנה, והנה מה שנצטבר בידי. כ"ק: "לִירַד" (שבת טז, ח), "לִיטוֹל" (שבת ח, ב; יז, ב), "לִיתֵן" (ב"ק ט, ט; ד, ד), "לִירְבוֹץ" (ב"ק א, ד); כ"פ: "לִילֵךְ" (נדר' ז, ט), "לִיתֵן" (כת' ו, ב – x2; נדר' ט, ה).⁵⁶ ונמצא גם בבניין נפעל, כגון כ"ק: "לִיפְנֵס" (מכות ג, ב), "לִיפְקֵל" (ב"ק ד, ח; סנה' ו, א – x2).⁵⁷ דוגמות מועטות נמצאו אף במסורת הבבלי. ⁵⁸ מסורת קריאה זו מקוימת עד היום במקצת התיבות במשנה של קהילות אחדות, כגון ג'רבה ותיטואן.⁵⁹

18. **לְלַמֵּד**: כ"ק למשנה גורס את צורות העתיד של פועל זה על משקל יִפְעֵל (x5), וכן כ"י אסמני לספרא (x5). צורת המקור מתועדת במשנה פעמיים בלבד, ושתייהן באבות. כ"ק כותבן חסר, אך המנקד הטיל חולם: "לְלַמֵּד" (x2). אין בידי עוד עדויות לצורת מקור במ"ם פתוחה.

19. **נוֹמִי** (זבח' ד, ט): דפוסי המשנה גורסים "ר' שמעון אומר", אך אבות הטקסטים גורסים פועל אחר: "נומו ר' שמעון" (כ"ק וכי"פ), "נומו ר' שמעון" (כ"ל ואוטוגרף פירוש המשנה לרמב"ם). אבות הטקסטים של המשנה מכירים את הפועל "נמי" בלבד (חמש פעמים, כולן צורות עבר), אבל התוספתא, הספרי והמכילתא מכירים את הפועל "נום" בלבד (33 פעמים, כולן צורות עבר). ואין לדעת בבירור אם חלוקה זו אותנטית.⁶⁰ היחסים בין שני הפעלים (נמי-נום) טעונים עיון נוסף.⁶¹

20. **כאיזה צד** (x5): אבות הטקסטים של המשנה (כ"ק, כי"פ וכי"ל) אינם מכירים אלא "כיצד", וכן כי"פ ב' ואנטונין. אבל כ"י אסמני לספרא גורס ארבע פעמים "כאיזצד" וכיו"ב (כנגד 100 פעמים "כיצד"). ובכי"ע לתוספתא רווחות הצורות "כאיזה צד", "כיזה צד", "כיצד" (בכ"ו הן נדירות מאוד).⁶² בקטעי גניזה למשנה בניקוד בבלי רווחת הצורה "כאיזה צד".⁶³

21. **בְּעַל כִּרְחָךְ** (x3): בפעם הראשונה כתב "שעל כרחך" (ויש בי"ת תלויה), ואחר כך כתב שלוש פעמים "בעל כרחך". אבות הטקסטים למשנה מכירים "על כרחך" בלבד (x9), וכך בכ"י אסמני לספרא (x12). כי"ו לתוספתא גורס פעם אחת "בעל כרחה" (סוטה ב, ג), וגם כ"י וטיקן 32 לספרי גורס "בעל כרחו" (x4). במסכת

56 הנמן, צורות, עמ' 239.

57 העובדה שניקוד זה מצוי בבניין קל בפועלי פ"נ ופ"י העלתה אצלי את הסברה שהגייה זו (ובניקוד) מושפעת מן הכתיב, ושמא ראשיתה בצורות מקור של נפעל, שבהן מילאה היו"ד המונעת את מקום הה"א המונעת: לְהַפְעֵל = לִיפְעֵל.

58 ייבין, מסורת, עמ' 282. הוא סבור שצורות אלו הן פרי תיקון יתר.

59 ראה החומר שהביא ש' מורג במאמרו, לשון חז"ל, עמ' 45-46. מורג מסתייג מהסברו של ייבין (ראה לעיל). לדעתו, תצורה כזאת עשויה להיווצר כתולדת אנלוגיה גם בלשון חיה.

60 כי"ע לתוספתא, למשל, גורס במקומות אחדים נומתי (יב' יב, יא; יד, ה) במקום נמתי שבכ"ו.

61 אשר לגיזרון ולניקוד – ראה מ' מורשת, לקסיקון, עמ' 223-224; ייבין, מסורת, עמ' 668.

62 נתן, מסורתו הלשונית, עמ' 273.

63 ראה מה שכתבתי לעיל בסעיף: שתי תופעות, עמ' 49-50.

אבות מצאתי "בעל כרחך" בסידור ר' שלמה מסג' למאסה (צפון אפריקה, מן המאה הי"ג), בסידור ספרד לונדון 694 ובמסכת אבות שנעתקה במזרח, אוקספורד 120 ובה הניקוד הוא "בַּעַל כְּרַחֲךְ".⁶⁴

22. **פְּרָצְדוֹד**: כתיבה של תיבה יוונית זו באבות הטקסטים של המשנה הוא "פרוזדוד" (ובמקצתם ספק ד\ר בסופה). כך ארבע פעמים בכי"ק ובכי"ל. בכי"פ ב' גורסים "פרוזדוד", ופעמיים "פרוסדוד". מחוץ למשנה היא נמצאת עוד רק בתוספתא, ובה גורס כי"ו "פרוצדור" (ברכ' ו, כא), פרסדיד (נידה ג, ט). הכתיב בצד"י כנגד s שבתיה היוונית נמצא עוד בשלושה קטעי גניזה לאבות: פרצדוד.⁶⁵

23. **גופות הלכות (אב' ג, יח)**: באב' ה, ח הוא גורס ככל כתבי-היד "גופי [עבירה]". את הצורה "גופות" לא מצאתי לא בכ"י של אבות ולא בשום מקור אחר, לא בנפרד ולא בנסמך. ובתוספתא: "גופי תורה" (חג' א, ח). הריבוי "גופין" מצוי בספרות האמוראים. במקרא מצינו "גופת שאול", "גופת בניו" (דה"א י, יב) כנגד "גְּוִיֹּת שאול", "גְּוִיֹּת בניו" (שמ"א לא, יב).⁶⁶

24. **נְמוֹךְ (זבח' א, ב), נְמוֹכָה (אב' ה, יט)**: כי"ק וכי"פ מנקדים "נְמוֹךְ" (כלא' ד, ז; עיר' ט, א), וכי"ק מנקד "נְמוֹכָה" (אב' ה, יט). אבל שני קטעי גניזה גורסים "נְמוֹכָה". במסורת הבבלית: "נמוך", "נמוכים",⁶⁷ ובמסורת התימנית: "נְמוֹךְ", "נְמוֹכָה", "נְמוֹכִים". במשנת הרמב"ם: "נְמוֹךְ".⁶⁸ במשניות דפוס ליוורנו: "נְמוֹךְ" (x3), "נְמוֹכָה" (x1).⁶⁹

II. **ברייתא דפיטום הקטורת (ברייתא בבבלי כר' ו' ע"ב; ירוש' יומא מא ע"ד)**.

ברייתא זו נכללת בסידורי התפילה של כל עדות ישראל, ובכללם התפאלים מן המאות האחרונות.

25. **צְפוֹרֶן (= צמח הבושם)**: בני אשכנז והספרדים אינם מבחינים בין הציפורן שבאצבע ובין הצמח הבושמי שבקטורת, ושניהם נהגים "צְפוֹרֶן". וכן מנקדים כי"ק וכי"פ: "צְפוֹרֶן", כבמקרא. במקרא ובמשנה אין השם מתועד בהוראתו השנייה. מסורת תימן היום מכירה, כנראה, רק "צְפוֹרֶן" (בשני המובנים), אבל כ"י תימני לסדר מועד עם הרמב"ם בערבית גורס "צְפוֹרְנוֹ" (שבת י, ו),⁷⁰ וכן מצא ייבין במדרש הגדול

64 עוד פרטים ראה בספרי, לשונה, עמ' 139-140.

65 פרטים גם על הצורה ביוונית ראה בספרי, לשונה, עמ' 250-251.

66 הצורה "גופות" במילון בן-יהודה מובאת רק משירי יהודה הלוי וממשנה תורה לרמב"ם.

67 ייבין, מסורת, עמ' 644.

68 צורבל, משנת הרמב"ם, עמ' 198.

69 ראה מה שכתבתי על ניקודה של תיבה זו בספרי, לשונה, עמ' 267.

70 י"ל נחום, סדר מועד של המשנה, כתב יד בנוסח תימן עם פירוש הרמב"ם בערבית, חולון תשל"ו.

- "צִפְרָנָן".⁷¹ כ"י פארמה ב' ואנטונין מנקדים "צִפְרָנָן",⁷² וכן מנוקד במסורת הבבלית.⁷³ ובקטע גניזה T-S E1, 43: "צִפְרָנָיו" (שבת י, ו).
26. מִלַּח סְדוּמִית: הניקוד במ"ם בשווא לא ידוע לי ממקור אחר, ושמא טעות סופר לפנינו. צורת שם היחס הידועה מן "סדום" היא "סדומית", וזה הכתיב בשני התלמודים ובכל הסידורים. וכן בכי"ו לתוספתא (מנ' ט, טו – x3 "מלח סדומית"). אבל בספרא: "סודמית".⁷⁴ ובקטע גניזה T-S E3, 62: "מלח סודמית".
27. יֵין קִפְרִיסִין: במקרא "יֵין" בנפרד, "יֵין" בנסמך, אבל יש חריגים אחרים: "יֵין הרקח" (שה"ש ח, ב), "יֵין תרעלה" (תה"ס, ה). ואולי יש חריג גם בכיוון הפוך: "וחכך כֵּיין הטוב" (שה"ש ז, י). בכי"ק מנוקד כצפוי "ויֵין תפוחים", אבל "יֵין נסך". בכי"פ לרוב: "יֵין תפוחים", אבל פעם אחת: "יֵין תפוחים" (תר' יא, ב), וכן: "יֵין נסך". במסורת הבבלית יש חילופי יֵין-יֵין בשני המעמדים. למשל: "כֵּיין המזוג במים" (ספרא, רנה) לצד "יֵין תפוחים", "יֵין צהרים" (אב' ג, י).⁷⁵ כ"י פריס מרבה בצורות מעין "יֵין נסך".⁷⁶ בתפלאלים: "יֵין קפריסין", ומהרי"ץ העיר: "יֵין בצירה לפי שהוא סמוך". הערתו מלמדת שהכיר מסורת אחרת. ואכן בתפלאל משתא-שבזי: "יֵין קפריסין". וכן מנוקד בסידור ספרד, קיימברידג' Add. 438.
28. מִימֵי רִגְלִין: צורת הריבוי "רִגְלִים" בצירוף זה (או בכלל, שלא במשמעות "פעמים" כבמקרא ושלא במשמעות "חגים" כבלשון חז"ל) אינה ידועה לי ממקורות אחרים. כל המסורות מכירות "מי/מימי רִגְלִים".⁷⁷ ראה לעיל: קרנין, טלפין.
29. קִילּוּפָא: כך מסורת הקריאה של ספרדים ואשכנזים, וכן הכתוב בבבלי ובירושלמי, אולם התכלאלים דהיום גורסים "קִלּוּפָה", והמרי"ץ מעיר: "הקוף בשווא". תפלאל שבזי מציע מסורת שלישית: "קִלּוּפָה", וכן מצאתי בסידור ספרד, קיימברידג' Add. 438: בקטע גניזה T-S E 3, 62: "קילופין".
30. פִּתְּ הִירְדֵן: סידורי האשכנזים והספרדים וגם התפלאלים גורסים "(מ)כיפת הירדן", וכן הכתיב בבבלי ובירושלמי.⁷⁸ כ"ף פתוחה לא מצאתי בשום מקום אחר. גרסה מיוחדת במינה מצאתי בסידור ספרד, קיימברידג' Add. 438: "קִלְפֶת הַיִּרְדֵּן". ראוי לציין שיש מפרשים את הגרסה המקובלת "ורדים". הנה דברי המהרי"ץ: "עשה הוא שגדל על שפת הירדן והוא הוורד, ומצוי בגינות הוורדים... וי"א שהוא הבושם הנק' בערבי ענב"ר והוא גדל בירדן".

71 ייבין, "מלים מנוקדות במדרש הגדול", לשוננו, כט (תשכ"ה), עמ' 71-74.

72 מ' בר-אשר, פארמה עמ' 16. הנ"ל, טיפוסים, עמ' 204, 206-207.

73 ייבין, מסורת, עמ' 1069.

74 ייבין, מסורת, עמ' 1095. וכן בתשובות הגאונים (מהדורת הרכבי, חלק א, ברלין תרמ"ז, עמ' 29): "מלח סודמית".

75 ייבין, מסורת, עמ' 869.

76 בר-אשר, שם (הערה 53), עמ' 85-86.

77 ייבין, מסורת, עמ' 842.

78 ובתשובות הגאונים (מהדורת הרכבי, חלק א, ברלין תרמ"ז, עמ' 29): וקפת הירדן.

31. **חמר חיוורין עתיק:** כך בסידורי אשכנז, וכן בבבלי ובירושלמי, וכן בקטע גניזה T-S E 3,62. אולם בסידורי הספרדים ובני תימן: "חור". בסידור ספרד, קיימברידג' Add. 438: "יין ישן לבן". ושם כן גרס גם קטע גניזה T-S N.S. 32, 5: "יין ישן [...]".⁷⁹

III. קניין תורה (אבות ו)

32. **נואי:** כתיב זה למילה "נוי" נמצא בפעם הראשונה בבן-סירא לה, ה, והוא מזדמן מעט בכתבי יד של ספרות התנאים: פעם אחת בכ"ק (עד' ב, ט), פעם אחת בכ"ו לתוספתא (יב' ו, ט) לצד הרוב: "נוי", "נוי", "נואי" מצוי במשנת הרמב"ם,⁸⁰ בפארמה ב' ובמסורת הבבלי ובהתימנית,⁸¹ וניקודו: "נואי".

33. **מעיר יבנות גדולה של חכמים** (התיבה "יבנות" לא נוקדה): כתב-היד והדפוסים אינם מזכירים את שם העיר ("מעיר גדולה של חכמים"), ורק בסידור ר' שלמה מסג'למאסה מצאתי את שם העיר: "מעיר גדולה של חכמים אני ומיבנה אני". הצורה "יבנות" אינה ידועה לי ממקור אחר.

34. **מלוי:** "שבשעת פטירתו של אדם מן העולם אין מלויין אתו לא כסף". אמנם אפשר שזאת טעות סופר שניקד הפעיל במקום פועל ההולם את ההקשר, אולם הנה מצאתי בתוספתא: "אף המקום ברוך הוא הלוח את בניו ארבעים שנה" (סוטה ד, ו),⁸² וברשב"י: "נלואנו עד שנבוא עמו לבית מדרשו" (טו, ב 79).

35. **ספר תלים:** שם הספר המקראי מופיע בספרות התנאים פעמיים בלבד ושתייהן במשנה. כי"ק גורס: "שיר המעלות שבתילים" (סוכה ה, ד; מיד' ב, ה).

IV. מבחר צורות (בלא דיון)

1. כינוי הקניין לנוכח הוא לעולם ה: חבירה, כרחה, רכה, שלח, ובהפסק: בתורתה, כנגדה.
2. צורות מקור של הקל: לאכל, לקרב (קרבן),⁸³ ללמד.
3. נסתרת: באת
4. "עשה": נעשה, נעשו
1. "הוה": הוי, אל תהי.

79 וכבר הסתייג ש' קליין מן ההסבר שמקור יין זה מן העיר חורון הידועה. ראה S. Klein, *MGWJ* 77 (1933), p. 363.

80 צורבל, משנת הרמב"ם, עמ' 254.

81 ייבין, מסורת, עמ' 761.

82 בכ"ע: "אברהם הילוח עם המלאכים והמקום הילוח על בניו" ראה נתן, מסורתו הלשונית, עמ' 348.

83 זאת צורת מקור יחידאית במשנה. כי"ק מנקד כאן ובכל צורות העתיד שבענייני הקרבנות (x40) בנפעל, אולם כ"י אסמני לספרא מנקד את צורות המקור בקל (8 + 19 x היקרויות לא מנוקדות). ראה ייבין, מסורת הלשון, עמ' 487.

2. "גוס": מגיס לבו.⁸⁴
7. מועטין (x2).⁸⁵
8. איפֿשר (=אי אפשר).⁸⁶
9. מִשֵּׁם... לְשֵׁם...
10. לְמִקּוֹם שֶׁהוּא...
11. כָּלִי
12. קָרִי
13. ר', ר' (=רבי).
14. כָּלֶאָה (=כלייה).⁸⁷
15. סִיג (x3).
16. שִׁירֵי הַדָּם.⁸⁸
17. בְּשַׁעַת (כעסו) (x4).⁸⁹
18. רְחוּץ יָדִין.
19. מִקַּח שׁוֹחַד.⁹⁰
20. סְעוּדָה.
21. עֶרְבִין (=הריבוי של עֶרֶב).⁹¹
22. הַכֶּתֶב וְהַמִּכְתָּב.⁹²
23. קִנְיָן.
24. מִסְרוֹת (=מסורות).⁹³
25. פּוֹרְעָנוּת.
26. כְּנִיסוּת.
27. שְׁלִיל.

- 84 מסורת תימן גורסת "מגיש לבו", וליתא צורות עבר ועתיד של הפעיל בספרות התנאים. צורת הציווי: "הגס דעתך". ייבין, מסורת, עמ' 627.
- 85 צורה זו היא מיעוט מבוטל בכי"ק (x2 כנגד x27 "ממועט"), והיא נעדרת מכ"י אסמני לספרא (x13 "ממועט"). אבל במשנת הרמב"ם היא הצורה השלטת (x21 כנגד x5 "ממועט"). ראה צורבל, משנת הרמב"ם, עמ' 162. וכן בכי"ו לתוספתא (x40 כנגד x3 "ממועט"), והמצב דומה בכ"י וטיקן 32 לספרי. היחס שבין שתי הצורות (מועט-ממועט) טעון עיון מחודש.
- 86 שרביט, לעיל, בסעיף האפולוגיה, עמ' 566-567.
- 87 שרביט, לשונה, עמ' 264. על חילופי א"י במעמד בין-תנועי ראה לעיל בסעיף, שתי תופעות,
- 88 שרביט, לשונה, עמ' 176.
- 89 שרביט, לשונה, עמ' 201.
- 90 שרביט, לשונה, עמ' 256-257.
- 91 שרביט, לשונה, עמ' 233-234. וראה מה שכתב ז' בן-חיים, "נתון בערבים", לשוננו מה (תשמ"א), עמ' 307-310.
- 92 שרביט, לשונה, עמ' 262-263.
- 93 שרביט, לשונה, עמ' 232-233. "מסורות" מתועדת פעמיים בתוספתא (ב"מ ב, לג; סנה' יג, ה) במשמעות "מלשינים". השווה: מַפְלֵת-מַפְלוֹת (פס' ג, ז; ר"ה ב, ה); פְּרֻכַּת-פְּרָכוֹת (יומא ה, א).

28. מְנִין.

29. הריני.⁹⁴

30. שמות פרטיים: לַעְזָר, לַעְזָר, לַעְזָר, לַעְזָר, לַעְזָר. בתירה, הֶלֶל, ר' לעזר חֶסֶמָה, יבנות (= יבנה), יודה/יהודה, יוסי, ירושלִם מְרַדְכִי, נוהֶרִי, צְדוֹק, קְפָרִיסִין. מלח סודמית.

31. שמות שאולים מיוונית: גִּימְטְרִיא, טְרַקְלִין, פִּינְקָס, פְּרָצְדוֹד (= פרוזדור), פְּרַקְלֵט, קְטִיגוֹר.

32. מילים וצירופים:

"הוי מַעַט עסק ועסוק בתורה" (אב' ד, ט).⁹⁵

"ואל תִּשְׁאַל לוֹ בשעת נדרו" (אב' ד, יח).⁹⁶

"ויש להם על מה שִׁסְמְכוּ" (אב' ג, טז).⁹⁷

"ומשתחיים רוֹוָחִים" (אב' ג, טז).⁹⁸

"ונפרעין בכל יום תְּדוֹר" (אב' ג, טז).⁹⁹

"בן עשרים לאשה" (ברייתא = אב' ה, כא בדפוסים).¹⁰⁰

"בן שבעים לדור" (ברייתא = אב' ה, כא בדפוסים).¹⁰¹

"כל כנסיה שהיא לשם מצוה" (אב' ד, יא); "כל מחלוקת... שאינה לשם מצוה" (אב' ה, יז).¹⁰²

94 באבות הטקסטים למשנה יש עדיפות לצורה הסינתטית "הריני" (כ"ק – x45) מן הצורה האנליטית "הרי אני" (כ"ק – x32). בכ"י אססמני לספרא המצב ההפוך: x17 "הרי אני" (x4 תוקנו) כנגד x3 "הריני". ואולם בדפוס המשנה מגמת התיקון לטובת הצורה הסינתטית ברורה: x10 "הרי אני" כנגד x70 "הריני". והנה כ"י לתוספתא גורס x3 "הרי אני" כנגד x85 "הריני". וכ"י וטיקן 32 לספרי במדבר ודברים: x5 "הרי אני" כנגד x38 "הריני".

95 שרביט, לעיל, בסעיף האפולוגיה, עמ' 558-559. וראה מה שהציע מ' זינגר, "מעט עסק", לשוננו, מז (תשמ"ג), עמ' 66-69. וראה את הצעתו של ש' אברמסון שם, עמ' 298-299, ועדיין צ"ע.

96 על השימוש בבניין נפעל בהוראה אדמיסיבית ראה מ"צ קדרי, ערכי א, עמ' 165. ועל הדיון במשנה זו ראה שרביט, לשונה, עמ' 102-103.

97 שני הבדלים ניכרים במבנה ביטוי זה בין המשנה (כ"ק) ובין התוספתא (כ"ו). במשנה: "יש\אין להם על מה שייסמכו" (נפעל!); (חג' א, ח – x2); בתוספתא: "יש\אין להן על מי שייסמכו" (קל!); (עיר' ח, כג-כד; חג' א, ט. ס"ה x5). על הדיון במשנה זו ראה שרביט, לשונה, עמ' 236-237.

98 הפועל "רוח" על כל צורותיו נדיר בספרות התנאים, והצורה הנידונה יחידאית. על מסורות הקריאה רווחים-רווחים ראה שרביט, לשונה, עמ' 261-262.

99 אבות הטקסטים גורסים כאן "תמיד". תיבה זו משמשת רק כאן במשמעותה המקראית. בכל ספרות התנאים היא משמשת (כ-130 פעמים) במשמעות "קרבן התמיד" בלבד. את מקומה ירשה "תדיר". על הצורה "תדור" כנגד "תדיר", "תדירין" ראה שרביט, לשונה, עמ' 236.

100 ואין הוא גורס את הצלע "בן שמונה עשרה לחופה". הנוסח המקובל בכל כתבי היד והדפוסים הוא "בן עשרים לרדוף". הפועל "לרדוף" נתפרש בשתי דרכים: לרדוף אחר מזונותיו; לרדוף מלחמה. ומצאתי כתב יד אחד (אוקספורד 380) הגורס "בן עשרים לצבא".

101 גרסה זו (במקום "לשיבה") נמצאת עוד בשני קטעי גניזה: T-S E3, 62; E3, 87.

102 הביטוי "לשם מצוה" (במקום "לשם שמים" המצוי בכתב-יד ובדפוסים) נמצא עוד בעיקר בקטעי גניזה. ראה שרביט, לשונה, עמ' 119-120.

- "שלי ושלך שלך – חסיד, שלך ושלי שלי – רשע" (אב' ה, י).¹⁰³
 "והמאדים פני חבירו ברבים" (אב' ג, יב).¹⁰⁴
 "הוי קל ראש ונוח לתשחורת" (אב' ג, יג).¹⁰⁵
 "[צר לי המקום] שעולין בו לירושלים" (אב' ה, ה).¹⁰⁶

V. מעמדו הלשוני של כתב-היד

1. מסורת הטקסט העיצורי משותפת ל"ק ככלל אפשר לומר שהכתיב ומערכות ההגה והצורות של כתב-היד המתואר כאן שווים למצוי באבות הטקסטים של המשנה, ובראשם כ"ק. אמנם נמצאו בכתב-היד שלנו צורות אחדות שהיה מקובל לייחסן לענף הבבלי של המשנה, כגון "הימנו", "מועטין", "הריני" (?), ואולם צורות אלו נמצאו – אם מעט אם הרבה – גם באבות טקסטים של המשנה, והן רווחות בכתבי יד של התוספתא, ועל כן ראוי לבחון את העניין מחדש.¹⁰⁷ מכל מקום, יש ויש הבדלים בין מסורת כתב-היד שלנו ובין מסורת כ"ק, בעיקר במסורת ההגייה העולה מן הניקוד, והם יפורטו בשני הסעיפים שלהלן, ובהם ידובר על הקרבה לטיפוס המזרחי על שתי שלוחותיו: פארמה ב' מכאן וכתב-יד בניקוד בבלי מכאן.

2. קרבה לפארמה ב'

כתב-היד שלנו שווה לפארמה ב' (להלן: פ"ב) בכמה עניינים – כללים ופרטים: (א) שי"ן הזיקה בשווא לפני תיבות מסוימות; (ב) משקל הפעל; (ג) אינו (בחולם); אינה (ה"א מופקת); (ד) ואפילו; (ה) צפורן. ההשוואה מצומצמת מאוד, משום שצורות רבות המתועדות בכתב-היד שלנו¹⁰⁸ אינן מזדמנות בפארמה ב', המכיל את סדר טהרות בלבד, ולהפך. אין לדעת, למשל, אם כתב-היד שלנו דיגש רי"ש, ואיזה משקל עדיף: פעלן או פועלן.¹⁰⁹ מכל מקום, נציין עניינים אחרים שבהם נפרדות שתי המסורות: פועלתו (פ"ב: פועלתו); קדשים (פ"ב: קדשים); אשם גזילות וכיו"ב (פ"ב: אשם-); כאיזה צד (פ"ב: כיצד).

103 על עדיפות נוסחה זו ראה שרביט, לשונה, עמ' 110-111.

104 "והמאדים" (במקום "והמלבין") היא גרסת כ"ק ושני קטעי גניזה. ראה שרביט, אבות, עמ' 133.

105 ראה הדיון במבנה התחבירי בספרי, לשונה, עמ' 88-89.

106 אפרט נוסחאות ודיון תמצא בספרי, לשונה, עמ' 107-108.

107 ראה דיון בספרי, לשונה, עמ' 238-239.

108 מקצתן בברייתות שנספחו למשנה. וכידוע, ייחוד לשונה של מסכת אבות הוא שכמה מלשונותיה נדירים מאוד במשנה או אף נעדרים ממנה כליל.

109 בר-אשר, הטיפוסים, עמ' 197-204.

3. קרבה למסורת הבבלית

אין ספק, שבכתב־היד שלנו מתגלה קרבה מרובה מאוד למסורת הלשון המשתקפת בניקוד הבבלי. וכדי להסיר כל ספק, ייאמר מיד שלא רק מערכת סימני הניקוד של כתב־היד שלנו טברנית, אלא גם המערכת הפונולוגית המשתקפת ממנה אינה בבלית.¹¹⁰ ראה לעיל, תיאור הניקוד וכו'.

ובכן, הקרבה שבין שתי המסורות היא בתחום המורפולוגיה והמורפופונולוגיה: (א) שי"ן בשווא לפני תיבות מסוימות; (ב) פועלתו; (ג) משקל הפעל; (ד) תריז, זמן, המנו, צפורן, אשם גזילות וכיו"ב, מזבח החיצון, איל נזיר, יין קפריסין, קדשין. בשני עניינים נפרדות שתי המסורות: (א) אינו (בבלית: אינו); (ב) רפי, רפי (בבלית: רפי).¹¹¹

4. מסורות ייחודיות

ואלה הצורות, שלפי שעה לא מצאתי להן אח ורע במקור אחר: (א) קרנין, טלפין, מימי רגלים; (ב) לעולם; (ג) ללמד; (ד) מלח סודמית; (ה) מעיר יבנות (= יבנה); (ו) גופות הלכות.

110 להבדיל מכתב־היד שכינינו את ניקודם "בבלי־טברני", כלומר מערכת הסימנים שלהם טברנית, אך המערכת הפונולוגית המשתקפת ממנה בבלית. ראה שרביט, ניקוד, עמ' 122.

111 אמנם בעניין זה שונה אף מסורת תימן מהמסורת הבבלית, והיא גורסת ככל שאר המסורות שבכתב ושבעל־פה שמחוץ למסורת הבבלית "רפי" וכיו"ב. ובמקום אחר אני מרחיב את הדיבור על מסורותיה של תיבה זו.

ביבליוגרפיה

מהדורות

מכיל' [דר"י] = מכילתא דר' ישמעאל, מהדורת הורוביץ-רבין (מהדורה ב), ירושלים תש"ל.

[מכיל' דרשב"י] = מכילתא דרשב"י, מהדורת י"נ אפשטיין וע"צ מלמד, ירושלים תשט"ו.

ספרא = מהדורת א"ה וייס, וינה 1862.

ס"ב = ספרי במדבר, מהדורת ח"ש הורוביץ, לייפציג תרע"ו [ירושלים תשכ"ו]

ס"ד = ספרי דברים, מהדורת א"א פינקלשטיין, ברלין ת"ש.

ס"ז = ספרי זוטא, מהדורת ח"ש הורוביץ, לייפציג תרע"ו [ירושלים תשכ"ו].

תוס' = תוספתא ברכות-ב"ב, על פי מהדורת ש' ליברמן, ניו-יורק תשט"ו-תשמ"ח.

השאר – על פי מהדורת מ"ש צוקרמאנדל, פאזוולק תרל"ז [ירושלים תשכ"ג].

מחקרים

י' אבינרי, גנזים מגלים, תל אביב תשכ"ח.

י' אבינרי, היכל המשקלים, ירושלים תשל"ו.

י' אבינרי, יד הלשון, תל-אביב תשכ"ה.

אורלינסקי, הערות = H.Orlinsky, "Notes on the qal-infinitive and the Verbal Noun in Biblical Hebrew", *JAOS* 67 (1947), pp. 107-126

אזר, תחביר = מ' אזר, תחביר לשון המשנה, ירושלים תשנ"ה.

ח' אלבק, ששה סדרי משנה מפורשים בידי חנוך אלבק ומנוקדים בידי חנוך ילון, ירושלים-תל-אביב תשי"ז-תשי"ט.

אלדר, מסורת = א' אלדר, מסורת הקריאה הקדם אשכנזית – מהותה והיסודות המשותפים לה ולמסורת ספרד, עדה ולשון ד-ה, ירושלים תשל"ט.

אלה"מ = ח"א קוסובסקי, אוצר לשון המשנה, ירושלים תשט"ז.

אלון, מחקרים = ג' אלון, מחקרים בתולדות ישראל בימי בית שני, המשנה והתלמוד, שני כרכים, ירושלים תשי"ט.

ש' אסף, מספרות הגאונים, ירושלים תש"א.

אפרתי, חייב אדם = י"א אפרתי, "שחייב אדם לומר כלשון רבו", שנתון בר-אילן, ט (תשל"ב), עמ' 221-238.

אפשטיין, מבוא = י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תשכ"ד².

אפשטיין, פיה"ג = י"נ אפשטיין, פירוש הגאונים לסדר טהרות, ירושלים תשמ"ב.

H. Bauer & P. Leander, *Historische Grammatik der Hebräischen Sprache*, Halle 1922

ז' באכר, ערכי מדרש (תרגם א"ז רבינוביץ), תל אביב תרפ"ג.

F. Brown, S.R. Driver, C.A. Briggs, *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament*, Oxford 1907

בחור, התשבי = אליהו בחור הלוי אשכנזי, נדפס בבני ברק, תשל"ו.

ח"נ ביאליק, ששה סדרי משנה מנוקדים ומפורשים, ספר ראשון – זרעים, תל אביב תרצ"ב.

בירנבאום, פרקים = ג' בירנבאום, "פרקים בתורת ההגה והצורות של לשון המשנה על פי קטעי גניזה", עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשנ"ד.

בירנבאום, הגה וצורות = "הגה וצורות בקטע הגניזה T-S E1,43 (משנה שבת ט-יז)", מחקרים בלשון, ד (תש"ן), עמ' 27-50.

בית-אריה, כי"ק = מ' בית-אריה, "כ"י קאופמן של המשנה – מוצאו וזמנו", מ' בר-אשר (עורך), קובץ מאמרים בלשון חז"ל, קובץ ב, ירושלים תש"ס, עמ' 84-99.

בית-אריה, פלימפססט = מ' בית-אריה, "פאלימפססט מינכן", קרית-ספר, מג (תשמ"ח), עמ' 411-428.

בלאו, תורת ההגה = י' בלאו, תורת ההגה והצורות, תל אביב תשל"ב.

בן-אשר, שימוש המקור = מ' בן אשר, "שימוש המקור ושם הפעולה בלשון המקרא לעומת לשון ימינו", כלשון עמו (מוקדש לזכרו של חיים רבין, בעריכת רפאל ניר ובן-ציון פישלר), ירושלים תשל"ו, עמ' 23-31.

י' בן-דוד, "שני עניינים מלשון חכמים", ספר אברהם אבן שושן (בעריכת בן-ציון לוריא), ירושלים תשמ"ה, עמ' 315-323.

בנדויד, לשון = א' בנדויד, לשון מקרא ולשון חכמים א-ב, תל אביב תשכ"ז, תשל"א. בן-חיים, עואנ"ש = ז' בן חיים, עברית וארמית נוסח שמרון א-ה, ירושלים תשי"ז-תשל"ז.

י' בן טולילה, מסורת צרפתית-איטלקית של לשון המשנה [= עדה ולשון, יד], ירושלים תשמ"ט.

בן-יהודה, מילון = א' בן-יהודה, מילון הלשון העברית הישנה והחדשה, ירושלים 1930-1959.

בן-יהודה, מבוא = א' בן-יהודה, המבוא הגדול, ירושלים תש"ט.

בן-סירא = ראה: מ"צ סגל.

בן-ציון גרוס, המשקלים פעלון ופעלן במקרא ובלשון חכמים, ירושלים תשנ"ד.

ברגריין, עיונים = נ' ברגריין, עיונים בלשון העברית, ירושלים תשנ"ה.

בר-אשר, בירורים = מ' בר-אשר, "בירורים בלשניים בכתב-היד של המשנה – טיפוס

- הלשון וקווי ייחוד בלשון", דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ז (תשמ"ו), עמ' 183-210.
- בר-אשר, טיפוסים = מ' בר-אשר, "הטיפוסים השונים של לשון המשנה", תרביץ, נג (תשמ"ד), עמ' 187-220.
- בר-אשר, נסתרת = מ' בר-אשר, "הנסתרת בעבר בפועלי ל"י-ל"א בלשון התנאים", מחקרי תלמוד, ב (בעריכת מ' בר-אשר וד' רוזנטל), ירושלים תשנ"ג, עמ' 39-84.
- בר-אשר, כתיבים = מ' בר-אשר, "כתיבים שלא הובנו", לשוננו, מה (תשמ"א), עמ' 85-92.
- בר-אשר, ל"ח = מ' בר-אשר, "לשון חכמים – דברי מבוא", ספר היובל לרב מרדכי ברויאר (בעריכת מ' בר-אשר), ירושלים תשנ"ב, עמ' 657-688.
- בר-אשר, מחקר הדקדוק = מ' בר-אשר, "מחקר הדקדוק של לשון המשנה – הישגיו, בעיותיו ותפקידיו (על פי העדויות שבכתב)", דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, ישיבות מרכזיות-הלשון העברית והארמית, ירושלים תשמ"ח, עמ' 3-37.
- בר-אשר, בניינים = מ' בר-אשר, "מערכת הבניינים בלשון התנאים" מחקרים בלשון, ה-ו (תשנ"ג), עמ' 123-151.
- בר-אשר, פארמה = "משנה כ"י פארמה ב' דה רוסי 497 לסדר טהרות – דברי מבוא", על פי קובץ א', עמ' 129-165.
- בר-אשר, פרקים = מ' בר-אשר, פרקים במסורת לשון חכמים של יהודי איטליה, על פי כ"י פאריס [=עדה ולשון ו] ירושלים תשמ"ב.
- בראנד, כלי החרס = י' בראנד, כלי החרס בתלמוד, ירושלים תש"ג.
- ברגריין, עיונים = נ' ברגריין, עיונים בלשון העברית, ירושלים תשנ"ה.
- ברגשטרסר, דקדוק = ג' ברגשטרסר, דקדוק הלשון העברית, תרגם מגרמנית מ' בן-אשר, ירושלים תשל"ב.
- נ' ברוורמן, "בין לשון המשנה ללשון התוספתא" דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, חטיבה ד, ירושלים תשמ"ו, עמ' 31-38.
- ברויאר, העברית = י' ברויאר, העברית בתלמוד הבבלי לפי כתבי יד של מסכת פסחים, ירושלים תשס"ב.
- י' ברויאר, "פעל' ובינוני בתיאור טכס במשנה", תרביץ, נו (תשמ"ז), 299-326.
- ברוקלמן, דקדוק = C. Brockelmann, *Grundriss der Vergleichenden Grammatik der Semitischen Sprachen* I, Berlin 1907; II, 1913
- ברמן, שמות = ר' ברמן, "השמות הפועליים בעברית החדשה", עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ג
- גאגין = שם-טוב גאגין, כתר שם טוב, ו' כרכים, ירושלים לונדון-ירושלים תרצ"ד-תשמ"א.

גולדברג, אהילות = א' גולדברג, מסכת אהילות עם פירוש ומבוא, ירושלים תשט"ו.
גולדברג, שבת = א' גולדברג, פירוש למסכת שבת, ירושלים תשל"ו.
גולדברג, עירובין = א' גולדברג, מסכת עירובין, ירושלים תשמ"ט.
גולדשמיט, מחזור = ד' גולדשמיט, "על מחזור רומניא ומנהגו", ספונות, ח (תשכ"ד),
עמ' 3' רה-רלו.

W. Gesenius, Hebrew Grammar (ed. E. Kautzsch), 2nd = גזניוס-קאוטש, דקדוק
.English Edition, Revised by E. Cowley, Oxford 1910

A. Geiger, Lehr- und Lesebuch zur Sprache der Mischna, Breslau = גייגר
1845

גלוסקא, השפעת הארמית = י' גלוסקא, "השפעת הארמית על לשון המשנה", עבודה לשם
קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשמ"ח.
גלוסקא, התפילה = י' גלוסקא, התפילה במסורת תימן-בחינות לשוניות = עדה ולשון
כ, ירושלים תשנ"ה.

גרוס, המשקלים = ב"צ גרוס, המשקלים פעלון ופעלן במקרא ובלשון חכמים, ירושלים
תשנ"ד.

דודי, אונקלוס = ע' דודי, "דקדוק תרגום אונקלוס על פי כתבי-יד מן הגניזה", עבודה
לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן
תשמ"א

דודי, עיונים = ע' דודי, עיונים במסורת הלשון של יהודי ספרד לפני הגירוש, באר
שבע תשס"ג.

G.R. Driver, "Abbreviations", *Textus* 1, (1960), pp. 112- = דרייבר, קיצורים
131; *Textus* 4 (1964), pp. 76-78

הורביץ, בין לשון = א' הורביץ, בין לשון ללשון (לתולדות לשון המקרא בימי בית
שני), ירושלים תשל"ב.

י' הירשברג, פרדס הלשון, ניו יורק תש"י.
הנמן, צורות = ג' הנמן, תורת הצורות של לשון המשנה (על פי כתב יד פרמה) - הפועל,
תל אביב תש"ס.

הנמן, האחדה = ג' הנמן, "האחדה ובידול בתולדות שני פעלים עבריים", ערכי ב', רמת
גן תשל"ב, עמ' 24-30.

הנמן, שאילות = ג' הנמן, "שאילות מקראיות במשנה", קובץ ב', עמ' 6-7.
הנמן, מחקר = ג' הנמן, "מחקר לשון המשנה", קובץ ב', עמ' 1-5.
ג' הנמן, "פרופ' יחזקאל קוטשר ז"ל - דברים לזכרו", אוניברסיטת בר-אילן תשל"ג,
עמ' 19-23.

א"ה וייס, משפט לשון המשנה, ווין תרכ"ז.
ספר הרקמה = מ' וילנסקי, ספר הרקמה לר' יונה אבן ג'נאח [הביא לדפוס ד' טנא],
ירושלים תשכ"ד.

- זוסמן, כתבי יד ומסורות = י' זוסמן, "כתבי יד ומסורות נוסח של המשנה", דברי הקונגרס העולמי השביעי למדעי היהדות, חלק ג (מחקרים בתלמוד, הלכה ומדרש), ירושלים תשמ"א, עמ' 115-150.
- זוסמן, כתובת הלכתית = י' זוסמן, "כתובת הלכתית מעמק בית שאן", תרביץ, מג (תשל"ד), עמ' 111.
- מ' זינגר, "מעט עסק", לשוננו, מז (תשמ"ג), עמ' 66-69.
- טובי, מסורת = י' טובי, "על מסורת לשון חכמים בשירה העברית בימי הביניים", לשוננו, לז (תשל"ג), עמ' 137-153.
- יסטורוב, מילון = M. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi and the Midrashic Literature*, New-York 1903
- ייבין, הטעמה = י' ייבין, "הטעמת תורה שבעל-פה בטעמים", לשוננו, כד (תש"ך), עמ' 47-69; 167-178; 207-231.
- ייבין, מסורת = י' ייבין, מסורת הלשון המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה.
- ייבין, כתיבת שם = י' ייבין, "על כתיבת שם 'אלהים' בכתב-יד", עלי ספר, יא (תשמ"ד), עמ' 37-55.
- ילון, מבוא = ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד.
- ח' ילון, פרקי לשון, ירושלים תשל"א.
- ילין, תולדות = ד' ילין, תולדות התפתחות הדקדוק העברי, ירושלים תש"ה.
- ח' כהן, "הצטרפות הכינוי אל צירופי סמיכות בלשון התנאים", מחקרים בלשון, ד (תשנ"א), עמ' 205-218.
- ח' כהן, "השימוש בכינוי המושא הדבוק לעומת השימוש "את+כינוי" בלשון המשנה", לשוננו, מז (תשמ"ג), עמ' 208-218.
- כשר, הגדה = מ' כשר, הגדה שלמה, ירושלים תשכ"ז.
- לאוטרבך = J.Z. Lauterbach, "Substitutes for Tetragrammaton", *PAAJR* 10 (1930), pp. 39-69
- לוויזון, מחקרי לשון = ש' לעווזאהן, "דקדוק לשון המשנה", מחקרי לשון, תל אביב תש"ז.
- לויאס, ארמית גלילית = ש' לויאס, דקדוק הארמית הגלילית, ניו יורק תשמ"ו.
- ליברמן, יוונית = ש' ליברמן, יוונית ויוונית בארץ ישראל, ירושלים תשכ"ג.
- ליברמן, תוכ"פ = ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, זרעים-נזיקין (עד סוף ב"ב), ניו-יורק תשט"ו-תשנ"ד.
- מאגרים = תקליטור: מפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית, האקדמיה ללשון העברית, גרסה ב' [עד סוף תקופת הגאונים], ירושלים תשס"א.
- מורג, מועד = ש' מורג, דברי מבוא לסדר מועד של המשנה, כ"י בנוסח תימן עם פירוש רמב"ם בערבית, חולון תשל"ו, עמ' טו-כה. על פי: קובץ א, עמ' 199-206.

מורג, נזיקין = ש' מורג, דברי מבוא למשנה נזיקין, קדשים וטהרות – כ"י בניקוד לפי מסורת תימן, ירושלים תש"ל, עמ' 1-8.

מורג, העברית = ש' מורג, העברית שבפי יהודי תימן, ירושלים תשכ"ג.
מורג, כיפורים = ש' מורג, "כתב יד בבלי-תימני של מסכת כפורים", י"ל נחום, חשיפת גנזים מתימן, ת"א תשל"א, עמ' יא-יז.

מורג, לשון חז"ל = ש' מורג, "לשון חז"ל – העדויות שבעל פה", דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, ישיבות מרכזיות – הלשון העברית והארמית, ירושלים תשמ"ח, עמ' 39-53.

מורשת, הבינוני הפועל = מ' מורשת, "הבינוני הפועל עם כינוי נושאי חבור", ספר השנה של אוניברסיטת בר-אילן, טז-יז (תשל"ט), עמ' 126-148.
מורשת, נשוא = מ' מורשת, "הנשוא הקודם לשני נושאים בלשון חכמים", מחקרי לשון, מוגשים לזאב בן-חיים (בעריכת מ' בר-אשר ואחרים), ירושלים תשמ"ג, עמ' 359-376.

מורשת, לקסיקון = מ' מורשת, לקסיקון הפועל שנתחדש בלשון התנאים, רמת גן תשמ"א.

מורשת, נופעל = מ' מורשת, "על בניין נופעל בעברית הבתר מקראית", מחקרים בעברית ובלשונות שמיות (מוקדשים לזכרו של יחזקאל קוטשר, בעריכת גב"ע צרפתי ואחרים), רמת גן תש"ם, עמ' 129-139.

ר' מירקין, "משקל מפועל", לשוננו, לב (תשכ"ח), עמ' 140-152.
מישור, הזמנים = מ' מישור, "מערכת הזמנים בלשון התנאים", עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ד.
מישור, שימוש המקור = מ' מישור, "על שימוש המקור הנטוי ושם הפעולה בלשון חז"ל", לשוננו לעם, לא (תש"ם), עמ' 7-11.

מלמד, עיונים = ע"צ מלמד, עיונים בספרות התלמוד, ירושלים תשמ"ו.
א' ממז, המקור = "המקור ושם הפעולה בתפיסת אבו אלפרג' הרון", מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים (מוגשים לשלמה מורג, בעריכת מ' בר אשר), ירושלים תשנ"ו, עמ' 119-149.

נתן, מסורתו הלשונית = ח' נתן, "מסורתו הלשונית של כ"י ארפורט לתוספתא", עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ה.

נאה, לשון התנאים = ש' נאה, "לשון התנאים בספרא על פי כתב-יד ואטיקן 66", עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ט.

נאה, סוגיות = ש' נאה, "שתי סוגיות נדושות בלשון חז"ל", מחקרי תלמוד, ב, ירושלים תשנ"ג, עמ' 364-382.

- נאה, הערות = ש' נאה, "הערות ללשון התנאים בעקבות כתב־יד ואטיקאן 66 של הספרא", מחקרים בלשון, ד (תשנ"א), עמ' 271-295.
- סגל, דקדוק = מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, תל אביב תרצ"ו.
- סגל, לשון המשנה = M.H. Segal, "Mishnaic Hebrew and its Relation to Biblical Hebrew and to Aramaic", *JQR* 20 (1908), pp. 647-737
- סגל, דקדוק משנאי = M.H. Segal, *A Grammar of Mishnaic Hebrew*, Oxford 1927
- סגל, בן־סירא = מ"צ סגל, ספר בן סירא השלם, מהדורה ב, ירושלים תשי"ח.
- סוקולוף, העברית = מ' סוקולוף, "העברית של בראשית רבה כ"י ואטיקאן 30" לשוננו לג (תשכ"ט), עמ' 25-42; 135-149; 270-279 (קובץ א, עמ' 237-301).
- סיגל = J.P. Siegel, "The Employment of Palaeo-Hebrew Characters for the Divine Names at Qumran", *HUCA* 42 (1971), pp. 159-172
- ענעלאו = ה' ענעלאו, משנת ר' אליעזר, ניו־יורק תרצ"ד.
- ערכי = ערכי המילון החדש לספרות חז"ל, רמת־גן, א', תשל"ב; ב', תשל"ד.
- פורת, ל"ח = א' פורת, לשון חכמים, תל־אביב תרצ"ח.
- פייננטוך, מסורות = י"צ פייננטוך, מסורות ונוסחאות בתלמוד, רמת גן תשמ"ה.
- פלמן, חילופי צורה = ק' פלמן, חילופי צורה במסורות לשון־משקל קוטל וחילופי בלשון חכמים [=עדה ולשון ח], ירושלים תשמ"ב.
- פרידמן, הכינוי החבור = ש' פרידמן, "אנא מן יומי – אנא מן יומי ('מימי')": לתצורת הכינוי החבור בארמית הגלילית", מחקרים בלשון, ב-ג (תשמ"ח), עמ' 207-215.
- פרידמן, קצר = ש' פרידמן, "כל הקצר קודם", לשוננו, לה (תשל"א), עמ' 117-129; 192-206.
- פרידמן, כתבי יד = ש' פרידמן, "שיירי כתב־יד קדומים למסכת בבא מציעא", עלי ספר, ט (תשמ"א), עמ' 5-55.
- צורבל, משנת הרמב"ם = ת' צורבל, מסורת הלשון של הרמב"ם לפי האוטוגרף של פירושו למשנה: תורת ההגה ומערכת הפועל, ירושלים תשס"ד.
- צרפתי, לשון = גב"ע צרפתי, כלשון עמי – עיונים בלשון העברית (קובץ מאמרים), ירושלים תשנ"ז.
- צרפתי, סינטגמה = גב"ע צרפתי, "הסינטגמה 'נמצא עושה' להבעת עתיד מוקדם ועבר מאוחר בל"ח", מחקרים בלשון, ב-ג (תשמ"ז, מוגש לאבא בנדויד), עמ' 225-243.
- צרפתי, ה"א הידיעה = גב"ע צרפתי, "התפקיד הפרוסודי של ה"א הידיעה בלשון חכמים", לשוננו, מד (תש"ם), עמ' 185-200.
- צרפתי, לשון חכמים = גב"ע צרפתי, "לשון חכמים – מסורת של 'לשון ספרותית

חיה", מחקרי לשון, (מוגשים לזאב בן-חיים, בעריכת מ' בר-אשר ואחרים),
ירושלים תשמ"ג, עמ' 451-458.

צרפתי, מספר = גב"ע צרפתי, "מספר", אנציקלופדיה מקראית, כרך ה, ירושלים
תשל"ו, עמ' 170-185.

צרפתי, סמנטיקה = גב"ע צרפתי, העברית בראי הסמנטיקה, ירושלים תשס"א.
צרפתי, עיונים = גב"ע צרפתי, "עיונים בסמנטיקה של לשון חז"ל ובדרשותיהם",
לשוננו, כט (תשכ"ה), עמ' 238-244; ל (תשכ"ו), עמ' 30-40.

צרפתי, צימודי מילים = גב"ע צרפתי, "צימודי מילים בסדר קבוע בלשון חכמים", ספר
אברהם אבן-שושן (בעריכת בן-ציון לוריא), ירושלים תשמ"ה, עמ' 301-313.

קאהוט, הערוך = ח"י קאהוט, ספר ערוך השלם, וינה 1878-1892.
קב"ל, HALOT = L. Kohler & W. Baumgartner, *The Hebrew and Aramaic
Lexicon of Old Testaments*, 6 vols., Leiden 2000

קדרי, תחביר = מ"צ קדרי, תחביר וסמנטיקה בעברית שלאחר המקרא, רמת גן, כרך
א' תשנ"א; כרך ב' תשנ"ד.

קובץ = קובץ מאמרים בלשון חז"ל (בעריכת מ' בר-אשר), ירושלים, א', תשל"ב; ב',
תש"ס.

קוגוט, פסוקי התוכן = ש' קוגוט, פסוקי התוכן – טיבם ומבניהם, ירושלים תשמ"ד.
קוטשר, ארמית = E.Y. Kutscher, *Studies in Galilean Aramaic*, Ramat Gan
1976

קוטשר, ארמית גלילית = י' קוטשר, מחקרים בארמית הגלילית, ירושלים תשי"ב.
קוטשר, ביצוע התנועות = י' קוטשר, "ביצוע תנועות u i בתעתיקי העברית המקראית,
בארמית הגלילית ובלשון חז"ל", ספר בנימין דה-פריז, ירושלים תשכ"ט, עמ'
218-251.

קוטשר, הלשון = הנ"ל, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות
ים-המלח, ירושלים תשי"ט.

קוטשר, יודאיקה = E.Y. Kutscher, "Hebrew", *Encyclopaedia Judaica*, vol. 16,
col.1600 1971

קוטשר, לשון חז"ל = י' קוטשר, "לשון חז"ל", ספר חנוך ילון (בעריכת ש' ליברמן
ואחרים), ירושלים תשכ"ג, עמ' 246-280.

קוטשר, מחקרים בדקדוק = י' קוטשר, "מחקרים בדקדוק לשון חז"ל", ספר השנה של
אוניברסיטת בר-אילן – קובץ העשור, ב, רמת גן תשכ"ט, עמ' 51-77.

קוטשר, עברית = י' קוטשר, "עברית", אנציקלופדיה עברית, כרך כו, טור 647.
קוטשר, עברית וארמית = י' קוטשר, מחקרים בעברית ובארמית (בעריכת ז' בן-חיים
ואחרים), ירושלים תשל"ז.

קוטשר, מילים = י' קוטשר, מילים ותולדותיהן, ירושלים תשכ"א.

- קוטשר, צורת הרבים = י' קוטשר, "צורת הרבים של כינויי הקניין וכינויי המושא", לשוננו, לא (תשכ"ז), עמ' 110-117.
- קימרון, דקדוק = א' קימרון, "דקדוק הלשון העברית של מגילות מדבר יהודה", עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ו.
- קימרון, מגילות = E. Qimron, *The Hebrew of the Dead Sea Scrolls*, Atlanta = 1986
- קימרון, מודליות = א' קימרון, "על המודליות בלשון חכמים", לשוננו, נה (תשנ"א), עמ' 69-96.
- קיסר, מסורות = צ' קיסר, מסורות שבעל פה ומסורות שבכתב של לשון המשנה: תצורת שם העצם במסורת תימן [= עדה ולשון כג], ירושלים, תשס"א.
- ח' רבין, "הרקע ההיסטורי של העברית של קומראן", על פי קובץ, א, עמ' 355-382.
- א' רובינשטיין, הצירוף הפועלי, תל אביב תשל"א.
- א' רובינשטיין, המשפט השמני, תל אביב תשכ"ט.
- רוזן, עברית טובה = ח"ב רוזן, עברית טובה: עיונים בתחביר, ירושלים 1977.
- רוזנטל, עבודה זרה = ד' רוזנטל, משנת עבודה זרה – מהדורה ביקורתית בצירוף מבוא, ירושלים תשמ"א.
- רצהבי, אוצר = י' רצהבי, אוצר לשון הקדש שלבני תימן, תל אביב תשל"ח.
- רצהבי, עיונים = י' רצהבי, "עיונים בהתפתחות מחזור תימן", עלי ספר, ט (תשמ"א), עמ' 99-115.
- שבטיאל, מסורות = י' שבטיאל, "מסורות התימנים בדקדוק לשון חכמים", על פי קובץ, א, עמ' 207-251.
- שבטיאל, קונטרסים = י' שבטיאל, קונטרסים לענייני הלשון העברית, שנה א' תרצ"ח.
- שטרן, שם הפועל = נ' שטרן, "על שם הפועל בעברית הישראלית – סביבתו התחבירית ותפקידו", עבודה לשם קבלת התואר מוסמך של אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשל"א.
- שירות עולת השבת = C. Newsom, *Songs of the Sabbath Sacrifice*, Atlanta = 1985
- שפרבר = A. Sperber, *A Historical Grammar of Biblical Hebrew*, Leiden = 1966
- שרביט, אבות = ש' שרביט, מסכת אבות לדורותיה: מהדורה מדעית, מבואות ונספחים, ירושלים תשס"ד.
- שרביט, הגדות ספרד = ש' שרביט, "מסורת הנוסח והלשון של הגדות ספרד", ספר הכנס של ברצלונה (ברית עברית עולמית, תשמ"ז), ירושלים תשמ"ט, עמ' 107-115.

שרביט, לשונה = ש' שרביט, לשונה וסגנונה של מסכת אבות לדורותיה, באר שבע תשס"ו.

שרביט, לשון חכמים = ש' שרביט, לשון חכמים = יחידה 3 בקורס: תולדות הלשון העברית, האוניברסיטה הפתוחה, תשס"ב.

שרביט, ניקוד = ש' שרביט, "ניקוד 'בבל-טברני' בגניזת קהיר", מסורות, ב (תשמ"ו), עמ' 119-135.

שרביט, שמות פעולה = ש' שרביט, "שמות הפעולה במשקל הפעלה בלשון התנאים", שערי לשון, מחקרים בלשון העברית, בארמית ובלשונות היהודים, מוגשים לפרופ' משה בר-אשר (בעריכת יוחנן ברויאר, אהרן ממן ושמואל פסברג), ירושלים תשס"ח, עמ' 301-322.

תקליטור השו"ת – גרסה 13, אוניברסיטת בר-אילן תשס"ה.

מקום הפרסום הראשון

"התגבשות מחקרה של לשון חכמים", ספר השנה של אוניברסיטת בר-אילן, יח-יט (תשמ"א), עמ' 221-232.

"מחקר דקדוקה של לשון חכמים – הישגים וצרכים", דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, ישיבות מרכזיות – הלשון העברית והארמית, ירושלים תשמ"ח, עמ' 61-73.

"מלא היין – שאדם חייב לומר כלשון רבו", לשוננו לעם, נא (תש"ס), עמ' 107-112. "מסורות כתיב וכתיבה בספרות התנאים", מחקרים בלשון העברית לתקופותיה (בלשנות עברית, 33-35), מוגשים לפרופ' גד בן-עמי צרפתי (בעריכת מ"צ קדרי וש' שרביט), רמת גן תשנ"ב, עמ' 101-122.

"האפולוגיה בלשון חכמים", מחקרי לשון, מוקדשים לזאב בן-חיים (בעריכת מ' בר-אשר ואחרים), ירושלים תשמ"ג, עמ' 557-568. "שתי תופעות פונולוגיות בלשון חכמים", מחקרים בעברית ובערבית, מוקדשים לזכרו של דב עירון (תעודה, ו) (בעריכת א' דותן), תל אביב תשמ"ח, עמ' 115-134.

"עיונים בפרשת הגרוניות בלשון חכמים", מחקרים בלשון העברית ובספרות התלמודית, מוקדשים לזכרו של מנחם מורשת (בעריכת מ"צ קדרי וש' שרביט), רמת גן תש"ן, עמ' 225-243.

"צמיחתם והתגבשותם של שמות הפעולה בלשון המקרא ובלשון התנאים", מחקרים בשומרונית, בעברית ובארמית, מוגשים לאברהם טל (בעריכת מ' בר-אשר ומ' פלורנטיין), תל אביב תשס"ה, עמ' 177-188.

"שמות הפעולה של בניין הפעיל בלשון חז"ל", העברית ואחיותיה, ד-ה, מוגשים למשה אזור (בעריכת י' אבישור), חיפה תשס"ה, עמ' 295-316. "שמות כפולי צורה בריבוי בלשון התנאים", מחקרים בלשון, ד (תש"ן), עמ' 336-373.

"תפוצת צורני הנקבה בבינוני במקרא ובמשנה", מחקרי עבר וערב, מוגשים ליהושע בלאו (בעריכת ח' בן-שמאי), ירושלים תשנ"ג, עמ' 597-606.

עדויות לחילופי המשקלים פעאי-פעוי בעברית", לשוננו, נג (תשמ"ט), עמ' 49-59. "למסורת הקריאה של 'נייר' ושל 'קצר'", לשוננו, לח (תשל"ד), עמ' 238-239. "יעידת עד", לשוננו, מא (תשל"ז), עמ' 202-203.

"חוני המעגל (!)", לשון ועברית, 2 (תש"ן), עמ' 40-41. "מוקדם ומאוחר בלשונות התפילה של בני תימן", מחקרים בספרות עם ישראל

- ובספרות תימן, מוגשים ליהודה רצהבי (בעריכת י' דישון וא' חזן), רמת גן תשנ"א, עמ' 195-208.
- "שמות במשקלי קטלות, קטילה וקטלות", לשוננו לעם, ל (תשל"ט), עמ' 243-250; 285-293; לא (תש"ם), עמ' 77-83.
- "המספר המונה בל"ח – התרופפות ההתאם במין", תעודה, ט (מוקדש לזכרו של אליעזר רובינשטיין, בעריכת א' דותן וא' טל), תל-אביב תשנ"ה, עמ' 49-64.
- "מערכת הזמנים בלשון המשנה", מחקרים בעברית ובלשונות שמיות, מוקדשים לזכרו של יחזקאל קוטשר (בעריכת גב"ע צרפתי ואחרים), רמת-גן תש"ן, עמ' 110-125.
- "משפטי שם-פועל מודאליים בל"ח", עיוני מקרא ופרשנות, ג (מוקדשים לזכרו של משה גושן-גוטשטיין, בעריכת מ' בר-אשר ואחרים), רמת-גן תשנ"ג, עמ' 413-437.
- "תחביר הפעלים המצריכים שם-פועל כמשלים יחיד בל"ח", מחקרים בלשון, ב-ג (תשמ"ז), עמ' 279-296.
- "פעלים תלת-אתריים בלשון התנאים", מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים, מוגשים לשלמה מורג (בעריכת מ' בר-אשר), ירושלים תשנ"ו, עמ' 238-250.
- "נוסחות הפתיחה למשלים בספרות חז"ל", בלשונות עברית, 28-30 (תש"ן), עמ' 197-206.
- "הפתיחה 'מעשה ש-' ואחיותיה בלשון התנאים", סגולה לאריאלה (מוקדש לזכרה של אריאלה דים-גולדברג, בעריכת מ' אידל ואחרים), ירושלים תש"ן, עמ' 159-171.
- "ברכות המצוות-נוסחאותיהן ותפוצת תבניותיהן", ספר השנה של אוניברסיטת בר-אילן, כו-כז (מוגש ליצחק גילת, בעריכת צ"א שטיינפלד), רמת גן תשנ"א, עמ' 377-388.
- "יידועם של "המלך המשפט" ו"האל המשפט", לשוננו לעם, לד (תשמ"ג), עמ' 199-203.
- "משנה מזרחית מן המאה הי"ב", עלי ספר, יז (תשנ"ג), עמ' 5-17.
- "לשונה של משנה מזרחית מן המאה הי"ב", לשוננו, נה (תשנ"ב), עמ' 299-313.

מפתחות

א. מפתח העניינים

- אספקט ההרגל, החזרה וההתמשכות 242
אספקט הפרפקט והאימפרפקט 243
- בידול סמנטי 144
בינוני המשמש לציון הווה 237
בינוני המשמש לציון עתיד 237
בינונים ניטים + שם-פועל 266
בינוני פעול מגזרת ל"י/ל"א 89
בינוני שמני ובינוני פועלי 184
בנוהג שבעולם 311, 308
בניין ניתפעל 19
- גזירת שם פעולה מפועל מפורש בפסוק 118
גזירת שם פעולה משורש תנייני 119
גיבוב שמות פעולה 118
גזירה לאחור 26
גימטרייה 53, 49
גרירה צורנית 144, 24
- האפולוגיה 60
היה + פועל 242
הכתיב של משנה מזרחית 353
המערכת המודאלית 239
הנוסחה "אין... אלא..." 119
הניקוד של משנה מזרחית 353
הסביל והחוזר במערכת הכבד 246
הסביל והחוזר במערכת הקל 246
הפועל "היה" 247
העיצורים הגרוניים 91
הצורה פועלתו 355
הצירוף "אל" 56
הצירוף "יה" 56
התמזגות חלקית של גזרת ל"א בגזרת ל"י 72
התרופפות ההתאם בנין 222
- ... וציוונו לעשות 326, 327
... וציוונו על מצוות 327
- זיווג צורות 183
- חג"ם ודמוי חג"ם + שם פועל 252
חילופי א-ה 108
חילופי א-ע 93
חילופי ח-ה 104
חילופי י-א במעמד בין-תנועי 83
חילופי ע/א-ח 101
- טופס הברכה 328
טעויות בפענוח קיצורים 38
- יידוע "האל המשפט" 337
יידוע "המלך המשפט" 337
- כינויו של ה' 57
כתיבת שמות ה' 54
- "לא כל מן" + שם-פועל 255
למה הדבר דומה ל- 307
"לשון מקרא לחוד ולשון חכמים לחוד"
- מה טיבו 262
מה ראה 262
מטבע הברכות 326, 335
מילון הפעלים ומימושיהם התחביריים 280
מילת השאלה "מה" 261
מלפעול, לפעול 116
מסכת אבות 345-350
מסכת זבחים 349-352
מערכת הזמנים 235
"מעשה" בלשון התנאים 314
מעשה ב- 316
מעשה היה ו- 318, 324
מעשה היה ב- 319
- ... וציוונו על העשייה 326, 327

- פועלי הכשרה וסיוע 293
 פועלי הרשאה והיתר 293
 פועלי הערכה והחלטה 293
 פועלי חיוב, ציווי וכפייה 293
 פועלי התרחשות ותחולה 279
 פועלי ל"י עם כינוי מושאי חבור 87
 פועלי מניעה ואיסור 293
 פועלי שידול והשפעה 293
 פועלי שלילה ומניעה 279
 פועלי תהליך (אספקטואליים) 278
 פעיל, סביל, חוזר 243
 פעלים אדוורביאליים 293, 278
 פעלים מודאליים 279
 פרק "קניין תורה" 342
 צורת בינוני נקבה עם כינוי מושאי חבור 355
 צורות המקור 114
 צורות המקור הנטוי 249
 צורות שם-הפועל 115,
 צורן הריבוי הנקבי המורחב 87
 צורת פועל 'מהופכת' 249
 צירוף האותיות ייה, יה- 55
 קיצורי צירופים 42
 קיצורי תיבות 36
 שאילה מקראית 183
 "שאדם חייב לומר כלשון רבו" 30
 שם מופשט + שם-פועל 259
 שמות הפעולה במערכת הכבד הדגוש 117
 שמות הפעולה במערכת הכבד הנוסף 117
 שמות הפעולה במערכת הקל 117
 שמות תואר ניטים + שם-פועל 263
 שרידי צורות יקטול מקוצר 246
 שרידי צורות קטול מוארך 248
 תבניות ברכות המצוות 325
 תבניות "יש/אין" + שם-פועל 256
 תפוצה חופשית 145
 תפוצה מותנית 144
 מעשה היה ש- 323
 מעשה ש- 315
 מרכיב שמני לא מודאלי 272
 "משל" בספרות המקרא 303
 "משל" בספרות חז"ל 304
 משלו משל 308, 306
 משנה מזרחית 340
 משפטי שם-פועל מודאליים 249
 משקל הפעל 355
 משקל הפעלה-אפעלה 109
 משקל הפעלה בשורשי ל"י 86
 משקל פעאי-פעוי 189
 משקל קטילה 200, 197
 משקל קטילות 204, 197
 משקל קטלות 198, 197
 נוטריקון 36
 נוסחאות מיוחדות במסכת אבות 344
 נוסחאות של פסקי הלכה 240
 נטיית מלים המסתיימות ב-ya 84
 נטיית שמות משורשי ל"י 85
 נטיית תוארי הייחוס 88
 ניקוד ש' הזיקה 76, 354
 נספחים למסכת אבות פרק ה 342
 נשילת א מצעית 72
 נשילת עיצור גרוני 110
 "סופו" + לפעול 238
 סימן הקיצור 38
 עיון סמנטי בפעלים 277
 "על" + שם-פועל 254
 "עתיד" + לקטול 238
 פועל + בינוני 276
 פועל + משפט 277
 פועל + פועל 275
 פועל + שם-פועל + שם-פועל 277
 פועל שעבר לגזרה אחרת 184
 פועלי מינוי וקביעה 293

ב. מפתח המילים

אפשר ל- 252	אבדלה, הברדלה 110
אצר, עצר 100	אבטלה, הבטלה 110
אקפדה, הקפדה 110	אבעיות, הבעיות 109
אריכה 200	אגפה, הגפה 110
אריס, עריס 98	אדיין, עדיין 99
ארכינס, הרכינס 108	אדלקה, הדלקה 110
אשה (הריבוי) 173	אוגן, הוגן 108
אשם (כנסמך) 356	אונאה, הונאה 109
	אוניתני, הוניתני 109
בא ל- 281	אור, מאור 217
בדוי, בדאי 190	אורקנוס, הורקנוס 109
בוש ל- 269	אזהרה 109, 253
ביכיה, בכיה 202	אזכרה 109
ביקש ל- 281	אחד, אחת 223
בישן, בית שן, בית שאן 80	איד, עיד 97
בית = בבית 65	איזה, היזה 108
בכור (הריבוי) 147	איחר את... מל- 294
בל = בבל 68	איחר ל- 294, 284
בלאי, בליות 148	איכן, היכן 108
בלוי, בלאי 190	איל (כנסמך) 356
בן חורין ל- 266	אילו = אי אילו 71
בנוי, בנאי 189	אילך, הילך 108
בניין (הריבוי) 148	אינה 354
בעל כרחך 357	אינו 27, 354
בקי ל- 266	איפשר = אי אפשר 27, 70
בקיעין, פקיעין 97	אירע ל- 281
בקר (הריבוי) 148	אירע, עירע 94
בקרת 115	אכל, עכל 94
ברירות 204	אלוה 146
בת = בבת 68	אילן 146
	איסר 147
גבוי, גבאי 190	אמד את... ל- 294
גבול 148	אמד, עמד 95
גבינה (הריבוי) 173	אמץ, עמץ 95
גדרות 198	אמר ל-... ל- 294
גוזין, גוזזין 65	אני והוא 58
גוזל (הריבוי) 149	אניצי, עניצי 101
גולים = גוללים 64	אסור ל- 269
גופות, גופי 358	אסיפה 200
גור על... ל- 295	אסר ל- 294
גיעיה 203	אפילו 79, 356
גמא, גמע 96	אפשי ל- 259
גמר ל- 281	
גנוי, גנאי 191	

- גס ליבו ל- 282
 גרם ל-... ל- 295
 גת (הריבוי) 149
 דור (הריבוי) 150
 דחה ל- 295
 די ל- 252
 דיבר (המין) 227
 דיבר (הריבוי) 115
 דליקה 200
 דמעה (הריבוי) 173
 דעת 258
 דרך (המין) 226
 דרכו ל- 260
 האהל, אהל 125
 הארכה 136
 הבטה 136
 הבלעה 136
 הבן 123
 הבער, הבערה 130, 124
 הבקר 125
 הבראה 136
 הגבלה 136
 הגרל, הגרלה 125, 124
 הגרם, הגרמה 136
 הדחק 125
 הדיר את... מל- 298
 הדס, חדס 107
 הדק 136
 הודות 123, 116, 115
 הוחזק ל- 296
 הוכשר ל- 298
 הונהג ש- 298
 הוסיף ל- 284
 הועדה 137
 הוצרך ל- 289
 הוקעה 137
 הורה את... ל- 297
 הורה, הורחן 105
 הושטה 137
 הושעה 137
 הותר ל-... ל- 300
 הזדה 137
 הזהיר את... מל- 296
 הזמין את... ל- 296
 החזרה 137
 החלט, חלט 126, 125
 החמיר על... ל- 296
 הטבלה 137
 הטחה 137
 הטמנה 137
 היזה, איזה 108
 הימנו 354
 הין, חין, אין 32
 הכאה 137
 הכחש, הכחשה 137
 הכמנה 137
 הכן, הכנה 137
 הכר, הכרה 126, 123, 116
 הכרזה 137
 הכרע, הכרעה 130, 124
 הכרת, כרת 116
 הכשר 126, 123
 הלך ל- 282
 הלל 116, 115
 הלנה 137
 הלעזה, הלזה 111
 המון, המונים 150
 המרכה 138
 המשכה 138
 המשל 123
 הן, הין 31
 הנהגה 138
 הנהיג את... ל- 298
 הנח, הנחה 131, 116
 הניח את... ל- 298
 הניפה 123
 הנף 123, 120
 הנפה 131, 116
 הנץ 126
 הסב 126
 הסגר 127
 הסח 138
 הסט, הסטה 131
 הסיע, הסיח 138, 102
 הסיע את ליבו ל- 287
 הספד, ספד 127, 125

- הספיק בירי... ל- 300
הספיק ל- 287
הסק 127
הסתר 127, 123, 116
היעלם (המין) 229
היעלם (הריבוי) 127, 119
העדפה 138
העלם, עלם 229, 125
הערב, ערב 128, 125
העשה את... ל- 301
הפטרה 138
הפלג 138
הפסד 355, 128
הפסק, הפסקה 131, 124
הפקעה 138
הפר, הפרה 132
הפרש, הפרשה 132
הפשט, הפשטה 355, 133, 125
הפשלה 138
הפשר 138
הצטרך ל- 289
הציל את... מל- 299
הצלה 116
הצע, הצעה 138,
הקבלה 138
הקדים ל- 289
הקדש, הקדשה 133
הקהל, הקהלה 133, 124, 123
הקז, הקזה 133, 124
הקטר, הקטרה 134, 125
הקל על... ל- 302
הקם, הקמה 134, 124
הקנאה 138
הקנה את... ל- 302
הקף, הקפה 135, 134
הקרב 123
הקריב את... ל- 302
הקש, הקשה 138
הרבה ל- 289
הרבעה 139
הרגיל את... ל- 302
הרגל 128
הרגשה 139
הרויח 128
הרחצה 139
הרחק, הרחקה 139
הריני, הרי אני 77
הרכב, הרכבה 135, 124
הרכנה 139
הרעיבה 139
הרף 128
הרצה את... ל- 302
הרקד 128
הרשאה 139
הרשה את... ל- 302
השאה 139
השב 129, 123
השביע את... ל- 302
השביעה 139
השג 129
השגרה 139
השחרה 139
השכים ל- 291
השכל 129, 123
השלם, השלמה 139
השם (=ה') 59
השמד, השמדה 139
השמה 140
השמט, השמטה 135, 124
השמעות 116
השפלה 140
השקה 140
השקט 129, 123, 116
השרש, השרשה 140
השתדל ל- 290
השתחוויה 115
התחברות 115
התחיל ל- 291
התיר ל-... ל- 300
התלעה 140
התקין ל- 303
התקנה 140
התרה 129
התרעה 140
ולד (הריבוי) 150
וז להיות 282

יובל (הריבוי) 152	זכאי 266
יודע ל- 270	זכוי, זכאי 190
יום (הריבוי) 153	זמיר 214
יין (כנסמך) 359	זמן 355
יין (הריבוי) 153	זקוק ל- 270
יכול ל- 284, 270	זקנות 198
ילידה 201	זרוע (הריבוי) 151
יסתבו, יסתאבו 82	
יעידה 193	חב ל- 282
יפה ל- 254	חביונות, אביונות 103
יצא ל- 284	חבילה (הריבוי) 174
יציאה, צאת 117	חבל, הבל 106
ירידה 201	חוב, אוב 103
ישינה 201	חובה ל- 254
ישרות 199	חוטף, עוטף 103
	חוצן, הוצן 107
כדאי ל- 253	חורג, הורג 106
כוונה ל- 260	חושין=חוששין 65
כוח ל- 258	חזר ל- 283
כוס (המין) 228	חטוליים, עטוליים 104
כופין= כופפין 63	חייב ל- 266
כי צד, כיזצר 78, 23	חל ל- 282
כילו= כאילו 73	חלוק (הריבוי) 152
כיצר, כאיזה צד 357, 78, 23	חלישות 205
ככר (הריבוי) 154	חללים, חלולים 210
כל= ככל 69	(חמר) חיוורין 360
כלה את... מל- 297	חס על... ל- 283
כלל (הריבוי) 154	(בן) חסמה, הסמה 105
כניסה 117	חציפות 205
כניעות 205	(באר) חקר, הקר 105
כנסייה 26	חרג, הרג 105
כנף (הריבוי) 155	חשב ל-, חישב ל- 283
כעור, כאור 93	חשוד ל- 270
כף (הריבוי) 155	
כפה את... ל- 297	טהר מל- 283
כפת הירדן 359	טיפה (הריבוי) 174
כשר ל- 285, 270	טלפין 356
כת (הריבוי) 156	טפשות 198
כתב ל- 285	טרד את... ל- 297
כתף (הריבוי) 156	טרוף 270
לא= ללא 69	יבנות, יבנה 360
לב 260, 258	יגע ל- 284
להבחין, להבין 212	יד (הריבוי) 152

- להבין, להבחין 212
 (שם) לווי, לואי 191
 לוח (הריבוי) 156
 לידע 357
 ליל (הריבוי) 157
 לימד את... ל- 298
 לימוד ל- 271
 ללמד 360, 357
 למד ל- 285
 לעולם 357
 לקוח (הריבוי) 157
 לשאל 29

 מאור, אור 217
 מאור (הריבוי) 159
 (נערה) מאורסה 183
 מארופה, מערופה 111
 מגדל (הריבוי) 159
 מרשני (עונג) 218
 מהר = ממהר 61
 מוזהר ל- 296, 269
 מוחזות, מואחזות 82
 מוחר = מאוחר 80
 מוטב ל- 253
 מוכין = מעוכין 111
 מוסבין 29
 מועד ל- 272
 מועד (הריבוי) 160
 מועט = ממועט 361, 62
 מוצאי 158
 מורע = מאורע 80
 מושכנים = ממושכנים 62
 מותר ל- 271
 מחיזין, מאחיזין 110
 מחילה (הריבוי) 174
 מחילות 205
 מטבחים 356
 מטיבה 184
 מים (הריבוי) 161
 (מימי) רגלין 359
 מימתי = מאימתי 81
 מינה את... ל- 298
 מיסבין 29
 מיתה, מות 117

 מלא (הין) 33
 מלאו ליבו ל- 285
 מלוי, מלאי 189
 מלח סדומית 359
 מלעין, מלאין 100
 מלקה, מלקת 184
 ממהר ל- 271
 ממחה, ממהה 106
 מנחת 184
 מניין 79, 28
 מניקה 184
 מנע עצמו מל- 285
 מנעל (הריבוי) 161
 מסובין, מוסבין 29, 28
 מסמר (הריבוי) 161
 מסרות, מסורות 361
 (חוני ה)מעגל 194
 מעה (הריבוי) 174
 מעוכב 273
 מעון (הברכות), מעין 217
 מצא לומר 286
 מצוה ל- 254
 מצווה ל- 273
 מצר (הריבוי) 161
 מקובלני, מקובל אני 77
 מקפת 184
 מקצוע (הריבוי) 162
 מקשה ל- 274
 מראה (הריבוי) 162
 מרדע, מרדא 98
 משומם = משועמם 111
 משילין, משחילין 112
 משל (הריבוי) 162
 משמשת = ממשמשת 63
 משקוף, שקוף 24
 מתחלף, מתעלף 101
 מתנוונה 185
 מתעבר, מתחבר 101

 נאה ל- 266
 נאמן ל- 269
 נאסר מל- 294
 נבהל ל- 269
 נבחר ל- 294

- נתן רשות ל-... ל- 299
 נתנבא ל- 286
 נתעצל מל- 288
 נתרצה ל- 290
 סאה (המין) 229
 סבור ל- 271
 סביב (הריבוי) 163
 סביבה 201
 סואבות = סאובות 82
 סופו ל- 260
 סיים ל- 287
 סירב ב-... ל- 300
 סליחות 205
 ספד, הספד 127, 125
 ספק ל- 258
 סקוי, סקאי 190
 עגמת (נפש), אגמת 99
 עד אין, עד אן 79, 23
 עדיין, אדיין 79, 23
 עדל, אדל 99
 עדשה (הריבוי) 174
 עובר ל- 272
 עוזרדין, חוזרדין 104
 עולם (הריבוי) 163
 עומד ל- 272
 עומות = עוממות 64
 עידן, אידן 101
 עיכב את... מל- 300
 עיר (הריבוי) 163
 עירוניות, חירוניות 104
 עכוז, חרגוז 102
 עכנאי, חכיניי 102
 על אתר, לאלתר 112
 עלה גורלו ל- 288
 עלול ל- 267
 עלייה 203
 עלם, העלם 229, 125
 עמידה 201
 ענוונות 200
 עניות 199
 ענייה 204
 עני ל- 267
 נגזר על... ל- 295
 נדבך (הריבוי) 162
 נדר ל- 286
 נהג ל- 287
 נואי 360
 נוח ל- 266
 נומי 357
 נחשד ל- 297
 נטה ל- 287
 נטל ל- 287
 נייר 192
 (גבעה) נישאה 183
 ניתנה רשות ל-... ל- 299
 ניתרסה = נתארסה 82
 נמוך 357
 נמחה, נמהה 106
 נמיכות 205
 נמלך ל- 285
 נמנע מל- 286
 נעימות 205
 נפחת מל- 288
 נפסל מל- 301
 נפצה, נפצע 101
 נפשו ל- 260
 נצטווה ל- 301
 נצרך ל- 289
 נקה = נאקה 80
 נראה ל- 289
 נרדמים, רדומים 216
 נשא, נסע 96
 נשבע ל- 290
 נשתהה מל- 290
 נתחייב ל- 296
 נתיאש מל- 284
 נתיירא ל- 284
 נתכוון ל- 284
 נתלמד ל- 285
 נתמנה ל- 298
 נתן ארכה ל-... ל- 299
 נתן דעת ל-... ל- 299
 נתן מקום ל-... ל- 299
 נתן עיניו ל- 287
 נתן עצה ל-... ל- 299
 נתן פתחון פה ל- 299

- עפר, אפר 100
 עפריים, חפריים 104
 עצב את... מל- 300
 עצור ל- 272
 עצם (הריבוי) 164
 עצר את... מל- 300
 עקב (הריבוי) 165
 עקידות 206
 ערבי (שביעית) 158
 עריכות 206
 עשוי ל- 273
 עשרון (הריבוי) 165
 עשרות 199
 עת (הריבוי) 165
 עתיד ל- 267

 פה (עמו), פי- 212
 פונדיון (הריבוי) 166
 פחות 28
 פטור מל- 273
 פטר את... מל- 301
 פי (עמו), פה- 212
 פינה (הריבוי) 175
 פיקד את... ל- 301
 פנאי ל- 256
 פסול מל- 273
 פסל את... מל- 301
 פסק מל- 288
 פעם (המין) 224
 פרדס (הריבוי) 166
 פרט (הריבוי) 167
 פרי (הריבוי) 167
 פרידה (הריבוי) 175
 פרצדור 358
 פרצוף (הריבוי) 167
 פתח ל- 288

 צביעות 206
 צדקות 199
 צונין = צוננין 64
 צורך ל- 256
 צחב, צהב 106
 ציווה את... ל- 301
 צל, צילתה 24

 צלם (הריבוי) 167
 צמיחות 206
 צפורן 358
 צריך ל- 273
 צרך ל- 288

 קביעות 207
 קבע את... מל- 302
 קבר (הריבוי) 168
 קדם ל- 289
 קדשים 355
 קול (הריבוי) 168
 קיבל את... ל- 302
 קיבל עליו... ל- 289
 קילופא 359
 קימעה, קימאה 97
 קל ל- 267
 קלח (הריבוי) 168
 קלני, קל אני 112
 קלעיני, קליני 112
 קלפה (הריבוי) 175
 קנס את... ל- 302
 קצר 193
 קצרות 199
 קרוב ל- 268
 קרן (הריבוי) 169
 קרנין 356
 קשה ל- 268, 254

 ר', רבי 40, 28, 17
 ראוי ל- 274
 רב (הריבוי) 169
 רביצה 202
 רגיל ל- 268
 רגל (המין) 229
 רגלין 359
 רדומים, נרדמים 216
 רדוף ל- 274
 רואים = ראויים 82
 (אבוב) רועה, רואה 100
 רחיצה 202
 רחל (הריבוי) 169, 24
 רעוע, ראוע 93
 רעי, ראוי 98

שמא 28	רפאות 199
שמירות 207	רצה ל- 290
שנה (הריבוי) 175	רצון ל- 260
שני = שאיני, שאני 74	רשאי ל- 268
שנץ (הריבוי) 172	רשות ל- 258
שעה ל- 256	רתחתח, רתחתה 107
שעמום, שאמום 99	
שפה (הריבוי) 177	שאור, סעור 100
שפלות 200	שאמום, שעמום 99
שקוד ל- 274	שבועה 254
שקוף, משקוף 24	שבח ל- 261
(כלי) שרת 115	שבח, שבחה 213
	שבירות 207
תאב ל- 275	שהה ל- 290
תהב, תחב 107	שואלין = שאולין 82
תהלה (הריבוי) 177	שובך (הריבוי) 171
תורין 355	(בת) שוח, שוע 104
תחב, תהב 107	שולחני (הריבוי) 172
תחייה 204	שועית = שעועית 112
תיקן ל-... ל- 303	שמתית = שחמתית 111
תלאי, תלוי 190	שטר (הריבוי) 172
תלוי, תלאי 190	שינה ל- 291
(ספר) תלים 360	שיני = שאיני 75
תלמיד חכמים 43	שיפת = שפעת 111
תמחוי (הריבוי) 173	שכח ל- 290
תמרה (הריבוי) 177	של 218, 25
תנוי, תנאי 188	שלטון (הריבוי) 172
תפלה (הריבוי) 177	שלם 115
תשבחות 215	שלשירה = שלאשירה 82

Chapter Four:	Studies in Syntax and Style	222
1.	The Cardinal Numbers: Weakening of Agreement in Gender	222
2.	The Tense System	235
3.	Modal Infinitive Sentences	249
4.	Two-Place Verbs with Infinitival Complement	273
5.	Three-Place Verbs with Infinitival Complement	291
6.	The Introductory Formula to Parables	303
7.	The Introductory Formula מעשה ש	314
8.	ברכות המצוות – Their Versions and their Formulas	325
9.	The Determination of המלך המשפט and האל המשפט	337
Chapter Five:	An Old Oriental Manuscript of the Mishna	340
1.	The Full Text	340
2.	Linguistic Description	352
	Bibliography	365
	Indexes	377

Contents

Preface	7
Contents	5
List of Abbreviations	9
Chapter One: Introduction to the Research of Mishnaic Hebrew	11
1. The Development of the Research	11
2. The State of Mishnaic Hebrew Research	17
3. “A man Must Use the Manner of his Teacher”	30
Chapter Two: Studies in Orthography and Phonology	35
1. Orthography and Spelling Traditions	35
2. Haplology	60
3. Two Phonological Phenomena	71
4. The Gutturals	91
Chapter Three: Studies in Morphology	113
1. The Emergence and Crystallization of Verbal Nouns	113
2. The Verbal Nouns of Hif’il	122
3. Nouns with Double Formation in the Plural	140
4. The Distribution of the Feminine Allomorphs of the Participle	178
5. The Relations between the patterns qṭay – qṭoy	187
6. The Vocalization of נִיִּיר and קִצֵּר	192
7. The Verbal Noun יַעֲיִידָת עַד	193
8. Etymology and Form: (חֲוִנִּי) הַמַּעֲגֵל	194
9. Nouns in the Patterns: Qatlut, Qtila, Qtilut	196
10. Linguistic Variants in the Yemenite Prayer book	208

ISBN 978-965-342-955-0

©

Typesetting: Danon Printing Production

Copyright by the Bialik Institute, Jerusalem 2008

Printed in Israel

Shimon Sharvit

STUDIES
in
MISHNAIC HEBREW

The Bialik Institute, Jerusalem

ASUPPOT

II

Shimon Sharvit

STUDIES in MISHNAIC HEBREW

בספר **"פרקי מחקר בלשון חכמים"** כלולים 28 מאמרים שעניינם במבחר עשיר של סוגיות בלשון חכמים מכל ענפי הלשון: מבוא למחקר לשון חכמים, מסורות כתיב וכתיבה, תורת ההגה, תורת הצורות, תחביר וסגנון. כן מתפרסם כאן נוסח של משנה מזרחית קדומה על פי כ"י מן המאה הי"ב.

שמעון שרביט הוא פרופסור (אמריטוס) ללשון העברית באוניברסיטת בר-אילן וחבר האקדמיה ללשון העברית. בעבר היה ראש המחלקה ללשון העברית וללשונות שמיות וראש המכון למילונאות באוניברסיטת בר-אילן. היום הוא סגן הנשיא לעניינים אקדמיים במכללה האקדמית אשקלון. תחום מחקרו העיקרי הוא לשונה וסגנונה של לשון התנאים, אבל פרסומיו עוסקים גם בלשון התפילה, בלשון השו"ת, בסוגיות מתחום הסוציו-לינגוויסטיקה ובשיטות הניקוד של ימי הביניים.

מספריו: "לשון חכמים" [יחידה 3 של הקורס "תולדות הלשון העברית", האוניברסיטה הפתוחה] (תשנ"ב), "מסכת אבות לדורותיה — מהדורה מדעית, מבואות ונספחים" (תשס"ד), "לשונה וסגנונה של מסכת אבות לדורותיה" (תשס"ו).

עיצוב העטיפה: תחיה רוזנטל, ירושלים
לוחות והדפסה: דפוס איילון, ירושלים